

Paul Arblaster, ***From Ghent to Aix: How They brought the News in the Habsburg Netherlands, 1550-1700*** (The Handpress World 27; Leiden, Boston: Brill, 2014, 376 pp., ISBN 978 90 04 27647 5).

It is rather remarkable that until recently, there was no thorough monograph on the subject of newspapers and their publishers in the Habsburg Netherlands, even though the Antwerp printer-publisher Abraham Verhoeven, with his *Nieuwe Tijdinghen* (1620-1629), was one of the pioneers of the genre. Thus far, researchers have had to make do with smaller, out-dated studies, such as the well-known article by Theo Luykx, and some contributions regarding specific papers. A comprehensive work in which the development of the periodical press in the Southern Netherlands is analysed in detail, was missing. Unquestionably, Paul Arblaster's intention to fill this lacuna is to his great merit.

Arblaster sets three major goals in his work. First, he wants to reveal the actual development of the printing of newspapers in the Southern Netherlands. He traces what series were printed where and by whom, and he situates the publishers and their work in the (international) political context in which they operated. The author's second goal is to assess the significance and influence of these newspapers, by trying to recapture the (largely oral) culture of news exchange within which they appeared. His third concern is the broader European dimension of the subject matter, and Arblaster attempts to locate the developments in the Habsburg Netherlands within the context of the European news system as a whole.

These three main points are dealt with throughout the six chapters that constitute the volume, the structure of which is chronological, with a number of recurring thematic approaches. In the first two chapters, Arblaster discusses the political, legal and urban contexts within which the printer-publishers were able to pursue their activities in the Habsburg Netherlands. He examines the place this region held in the international postal traffic and discusses both the contents of Southern Netherlands pamphlets, and the extent to which they were distributed around 1600. This constituted the culture of news printing with which the first newspaper publisher of the Habsburg Netherlands, Abraham Verhoeven, was familiar. Chapters 3 and 4 are devoted to both him and his *Nieuwe Tijdinghen*. Arblaster discusses his origins and training, the intellectual context in which he worked, and the sources he had at his disposal. On the basis of a comparison of

international news in the *Tijdinghen* in 1623 and similar publications from other countries, Arblaster delineates a series of Verhoeven's editorial decisions. It turns out that the information that appeared in the newspapers was fairly similar, and this finding also applies to other test years discussed later in the volume. There are some differences, mainly as the result of confessional variations or dynastic loyalties, but in general the West European audience was provided with the same coverage of major public affairs. In this way, Arblaster demonstrates the greatest story of 1623 was Prince Charles' journey to Spain that same year. The 'Spanish Match' was clearly a hot topic throughout Europe. Verhoeven, however, did differ from his international colleagues on editorial techniques: he was the inventor of the front-page headline and the newspaper illustration, and he did not shy away from polemics. The fifth chapter deals with Verhoeven's successors in Antwerp and elsewhere (Verdussen, Binnart, Breyghel) until the mid-seventeenth century. In the sixth and final chapter, Arblaster focuses on Pierre Hugonet, whose *Relations Véritables* was so clearly a courtly propaganda newspaper that Arblaster refers to it as 'the official gazette of the Brussels court' (220).

Arblaster paints a rich picture of the current-affairs publishing in the Habsburg Netherlands, evoking a world of zealous editor-journalists who competed with each other for the favour of both the public and the government. However, while their relationships with the religious and political authorities are frequently discussed, how the (central) government acted towards the newspapers and their publishers (e.g. with respect to the granting of patents), is not given any systematic treatment in this work. Arblaster occasionally raises the issue, but with varying degrees of success. For example, the reasoning that the author develops on pages 114-116 to explain why the Council of Brabant seemed to distance itself from Verhoeven in 1629, is subject to discussion. Arblaster suspects a political move by the central government and sees it as an 'orchestrated attempt [...] to bring the publication of news under more direct government control' (114). However, his assumptions with regards to the change in personnel among the upper echelons of the Southern Netherlands government that would support this line of reasoning is less than convincing as an explanation. Moreover, the author makes several errors in interpreting various political decisions – such as those in connection with Spinola and Aytona. It is clear that Verhoeven began experiencing difficulties around 1629, and that this had consequences for his business, but why this should be so remains unanswered. Indeed, the book does not do justice to the interplay between local, regional and central authorities regarding the printing press. Yet perhaps there simply was no systematic government policy regarding these issues in the seventeenth century, as Arblaster seems to suggest (172).

The author has also gone to a great deal of trouble to trace the changing content of the Southern Netherlands newspapers, consulting a few thousand surviving copies to that end. In his content analysis, Arblaster constantly includes the social and political conditions in his argument, situates the publisher-publicists in the context in which they worked, and sometimes provides concrete information regarding the political situations

and developments (see, for example, pages 172-183). However, I do not think that he has made sufficient use of a series of recent publications on the seventeenth-century Southern Netherlands (Esteban Estringana, Vermeir, Lesaffer). Some useful master's theses on the Southern Netherlands pamphlet literature have also escaped his attention (Jan Verhulst 1999, An Temmerman 2004), as has the thesis of Sarah Tavernier regarding the Bruges newspaper publisher Nicolaes Breyghel (2001). The latter study would certainly be of use in filling out the section in the book devoted to Breyghel (188-191). It is also regrettable that in his content comparison of the *Relations Véritables* with, among others, *La Gazette*, he has not made use of Stéphane Haffemayer's *L'information dans la France du XVIIe siècle: La gazette de Renaudot de 1647 à 1663* (Paris 2002). This underutilization of scientific literature from the last fifteen years appears to be a general problem in this volume.

Nevertheless, the book's lingering impression is that this is a very rich study, written by an author with a thorough knowledge of the complex world of the Early Modern newsgathering and distribution, even if he does not answer all of the potential questions arising from the subject matter. Yet it will not become a standard reference work for anyone searching for information on certain aspects of the seventeenth-century Southern Netherlands press; some of the key players in this story and their newspapers are only partially covered. That being said, Arblaster does sketch a very vivid image of which printed news series rolled off the Habsburg Netherlands' presses, the processes of production and dissemination, and what interests were involved. He has thus opened our eyes to a world that was previously only glimpsed.

René Vermeir, Ghent University

C. van Baalen e.a. (eds.), **Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2012. De Verenigde Staten van Europa** (Centrum voor Parlementaire Geschiedenis 2012; Amsterdam, Boom, 2012, 235 pp., ISBN 978 94 6105 132 5).

Het 2012-nummer van het Jaarboek Parlementaire Geschiedenis, een uitgave van het gelijknamige Nijmeegse Centrum, is volledig gewijd aan Europa. Een op het eerste gezicht verrassende keuze, maar bij nader toezien volkomen terecht gezien de toenemende belangstelling van nationale parlementen voor de Europese Unie (EU), ook in Nederland, enerzijds en de toegenomen rol van nationale parlementen in de EU anderzijds. De titel – *De Verenigde Staten van Europa* – prikkelt en kan wellicht op minder instemming van de goegemeente rekenen. Zonder vraagteken lijkt het – wellicht onbedoeld – op een stellingname, en alleszins niet representatief voor de ganse bundel die overigens evenwichtig is samengesteld. In het Nederland van 2012 (en de jaren nadien) oogt ‘De Verenigde Staten van Europa’ op de cover van een publicatie veeleer als een provocatie, met het oog op het trekken van de aandacht van de lezer die geïnteresseerd is in (parlementaire) politiek en Europa.

Hoewel de nationale parlementen doorgaans tot de ‘verliezers’ van het Europese integratieproces worden gerekend, is Europa al lang geen louter buitenland meer. Sterker, het is moeilijk te vatten in de tweedeling binnenland-buitenland. In feite hoort het in beide categorieën thuis. Ook parlementen worstelen daarmee: dienen Europese kwesties in de Commissie Buitenlandse Zaken te worden behandeld, in een aparte Europa-commissie (een populair concept sinds het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw) of hoort het wegens haar transversaal karakter thuis in alle parlementscommissies? Het is duidelijk dat noch de Eerste Kamer noch de Tweede Kamer hierop tot nu toe een gepast antwoord hebben gevonden. Lees er de peripetieën van de Staten-Generaal in de diverse bijdragen maar op na.

In totaal telt de bundel zeven artikelen van verschillende pluimage. Frank Ankersmit bijt de spits af met een reflectie op het centrale thema: De Verenigde Staten van Europa. Hij doet daarbij niet onder voor de doorsnee euroscepticus – bijvoorbeeld op pagina 22 omschrijft hij de bestaande constructie van de EU als een idioot gedrocht – en slaat soms de plank gewoon mis. Zo pleit hij voor ‘een tweekamersysteem, waarbinnen het Europese volk vertegenwoordigd is in de Tweede Kamer en de soevereine lidstaten in de Eerste Kamer’ (21). Met het Europees Parlement en de Raad van Ministers die sinds de

inwerkingtreding van het Verdrag van Lissabon fungeren als gelijkwaardige onderdelen van de wetgevende macht van de EU is dat natuurlijk al het geval. Bob Reinalda haalt een oude maar vandaag relevante internationale organisatie van onder het stof: de Centrale Commissie voor de Rijnvaart (1815-1868). Hoewel intergouvernementeel van opzet, vertoonde deze Commissie enkele supranationale trekjes, lang voor dit in de tweede helft van de twintigste eeuw meer vanzelfsprekend werd. Interessant is overigens de conclusie: Nederland liet kansen liggen om deze prille vorm van multilaterale samenwerking volop te benutten. In een derde bijdrage brengt Leon van Damme verslag uit van de rivaliteit tussen Tweede Kamerleden en Europarlementariërs en vooral hoe de praktijk soms veraf staat van het officiële discours en de papieren samenwerking. Ankie Broekers-Knol beschrijft als ervaringsdeskundige hoe de Eerste Kamer zich op Europa toelegt en hierin een voortrekkersrol kan spelen (versta: ten aanzien van de Tweede Kamer). Hilde Reiding dook in de parlementaire verslagen om de houding van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de opeenvolgende uitbreidingen van de EU in kaart te brengen. Enkele clichés sneuvelen: dat er een overzichtelijke dichotomie bestaat tussen pro-Europese en Eurosceptische partijen en dat politici voor het referendum van 2005 zonder meer instemden met elke uitbreidingsronde. In de argumentatie pro werd steeds de nadruk gelegd op democratie, stabiliteit, veiligheid en welvaart. Vanaf de tweede helft van de jaren negentig genoot ook het nationale belang steeds meer aandacht. Wim van Meurs onderzoekt de relatie tussen het Nederlandse parlement en de Europese Raad. Met name het gebrek aan accountability is hier het probleem: minister-presidenten (en bij uitbreiding alle ministers en staatssecretarissen) nemen in Brussel namens Nederland allerlei beslissingen maar worden daar in Den Haag nauwelijks over ter verantwoording geroepen, ex ante noch ex post. Tot slot van de reeks artikelen belicht Wim Voermans het perspectief van de kiezer. Als voorbeschouwing op de dan nakende Tweede Kamerverkiezingen van september 2012 maakt hij een grondige analyse van het referendum over de Europese Grondwet van 1 juni 2005.

Academische en politieke auteurs zijn het alleszins over één ding eens: de cesuur die het referendum heeft geslagen. Terwijl voordien Nederland tot de club van traditionele pro-Europese lidstaten werd gerekend waarin een zogenaamde permissieve consensus gold, zoekt het intussen sinds meer dan tien jaar haar plaats in meer eurosceptische middens. De geest is uit de fles en 'langzaam werd duidelijk dat de Nederlandse politiek niet terug kon naar de gedepolitiseerde aanpak' (9).

De bundel vervolgt met een verslag door Johan van Merriënboer van het Kamerdebat over de Europese Top van juli 2012 – dat toen volop in het teken van de redding van de eurozone stond – waarin uiteraard de nakende verkiezingen haar schaduw vooruit werpt. Hans Goslinga en Marcel ten Hooven bieden een interview – 'twistgesprek' – aan tussen Gert-Jan Segers (ChristenUnie) en Nico Schrijver (PvdA). Een exacte datum ontbreekt jammerlijk, maar het is duidelijk dat gezien hun meer academische achtergrond de discussie meer in de diepte gaat. Bij Emile Roemer (SP) daarentegen wordt de staat van de Nederlandse politiek opgemaakt. Interviewers Hans

Goslinga en Jouke Turpijn noteren onder meer dat Roemer rekt op een terugkeer van de ideologie, ook in Europa.

Deze weergaven van de politiek zoals ze wordt bedreven anno 2012 wordt onderbroken door enkele kanttekeningen die Jan Willen Brouwer maakt bij de tafelschikking van de veertiende sessie van het Actiecomité voor de Verenigde Staten van Europa, beter bekend als het Monnet-comité. Uit deze Londense bijeenkomst van 11 maart 1969 leren we dat de Britten zeer *eager* waren om volop deel uit te maken van het Europese integratieproces, zolang het meer geen *union of federation* zou heten. Met de term ‘Verenigde Staten van Amerika’ hadden ze blijkbaar veel minder een probleem. Het is zeer twijfelachtig of de Nederlanders enkele decennia later hetzelfde concept nog onderschrijven.

Enkele hoofdrolspelers – zoals de media – blijven helaas onderbelicht maar het is zonneklaar dat ‘het land van dominees en kooplieden’ worstelt met Europa. Misschien is de fundamentele lotsverbondenheid die onlosmakelijk verbonden is met lidmaatschap van de eurozone minder het probleem, wel de timing van de weg daar naartoe alsook de invulling van een dergelijke ‘Verenigde Staten’. Of de Nederlanders in dit debat voortrekkers of volgers zullen zijn, valt moeilijk in te schatten. Hetzelfde geldt voor de rol van het parlement binnen het Haagse politieke systeem. Tegelijk is het weinig waarschijnlijk dat in een parlementaire democratie à la Nederland met een steeds belangrijker wordende EU er geen noemenswaardige rol zou zijn weggelegd voor de Eerste en de Tweede Kamer.

Steven Van Hecke, KU Leuven

Floribert Baudet, **Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid 1944-1953** (Amsterdam: Boom, 2013, 288 pp., ISBN 978 94 6105 815 7).

‘Eén straaljager meer of minder zou niet uitmaken, maar een goed voorlichtingsbeleid dat de zogeheten “volksweerbaarheid” vergrootte, zou het verschil kunnen maken.’ Zo vat de historicus Floribert Baudet, werkzaam bij de Nederlandse Defensieacademie, de visie samen achter het Nederlandse militaire voorlichtingsbeleid zoals dat vlak na de Tweede Wereldoorlog werd vormgegeven. Tijdens die oorlog was tot tweemaal toe (een eerste keer in mei 1940, en een tweede keer in de loop van 1941-1942 in Nederlands-Indië) gebleken dat het Nederlandse leger in geen enkel opzicht was opgewassen tegen een buitenlandse agressor, en binnen de legertop vormde zich al snel de consensus dat het voor een groot deel te wijten was aan het ontbreken van nationale eensgezindheid en een algeheel defaitisme. Om herhaling te voorkomen moest dan ook zwaar worden ingezet op voorlichting: om de Nederlandse samenleving weerbaar te maken diende de manier waarop werd aangekeken tegen defensievraagstukken vanuit de overheid en het leger te worden beïnvloed en gestuurd.

In minutieus detail beschrijft Baudet hoe de Nederlandse politieke en militaire elite deze doelstelling in de periode 1944-1953 probeerde te verwezenlijken. Baudets onderzoek beslaat slechts tien jaar, maar in die tijd is een behoorlijk aantal organisaties betrokken geweest bij de (militaire) overheidsvoorlichting. Het begon allemaal met de Sectie XI Voorlichting van het Militair gezag, dat in de net bevrijde gebieden het Londense kabinet vertegenwoordigde, en met de Regeringsvoorlichtingsdienst. Maar al gauw kwamen daar ook de voorlichtingsdienst van het ministerie van Oorlog, de Legervoorlichtingsdienst, de Luchtmachtvoorlichtingsdienst, de Marinevoorlichtingsdienst en de Leger-, Film- en Fotodienst bij, evenals de vele instanties die zich richtten op de koloniën. Op basis van een grote hoeveelheid bronnenonderzoek toont Baudet hoe zij samen een enorme activiteit aan de dag legden. Overheids- en legerkranten, informatiebrochures, etalages, radio-uitzendingen, films, de opleiding van speciale contactofficieren die onder de Nederlandse dienstplichtigen het regeringsbeleid terzake moesten uitleggen en verdedigen, en zelfs de oprichting van militaire jeugdorganisaties; geen middel bleef onbepoefd.

Baudet heeft zijn onderwerp goed in de vingers, maar voor de lezer raakt het overzicht soms toch zoek. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de keuze om de

voorlichting via audiovisuele media en deze via gedrukte media afzonderlijk te behandelen. Daardoor treedt niet alleen hinderlijk veel herhaling op, het zorgt ook voor ongemakkelijke inhoudelijke wendingen. Zo worden bijvoorbeeld de perszuivering in Nederland in 1944-1945 en het verspreiden van voorlichtingsstukken over de toekomst van Nederlands-Indië onder de dienstplichtigen in 1946 na elkaar behandeld, louter omdat het bij beide gaat om gedrukte media (134-139).

Verfrissend daarentegen is Baudets keuze om zijn onderzoek te benaderen vanuit het perspectief van een regimewisseling. Hij laat zich daarbij inspireren door onderzoek naar politieke transitieperioden zoals dat in Nederland eerder is uitgevoerd onder leiding van de Utrechtse historicus Ido de Haan en waaraan ook ondergetekende heeft meegewerkt. Uitgangspunt daarbij is het idee dat personen in overgangperiodes vaak het gevoel hebben te leven in een tijd waarin vorm, functie en bevoegdheden van politieke instituties als het ware vloeibaar geworden zijn. In de nasleep van ingrijpende conflicten moeten deze zich weer opnieuw consolideren, en precies deze fluïde toestand geeft de betrokkenen ruimte om dat proces te beïnvloeden. Na de Tweede Wereldoorlog uitte dit zich op politiek gebied onder meer in het doorbraakstreven, waarbij bijvoorbeeld de vooroorlogse partijconstellatie vervangen diende te worden door een die meer plaats bood voor nationale saamhorigheid.

Baudet vindt eenzelfde geloof in maakbaarheid ook binnen de krijgsmacht terug en ziet hierin de reden voor de enorme hoeveelheid voorlichtingsinitiatieven die zich na de bevrijding ontvouwen: de oorlog had niet alleen duidelijk gemaakt dat de volksweerbaarheid moest worden opgeschroefd, de overgangperiode na de bevrijding maakte het volgens betrokkenen zoals luitenant-generaal H.J. Kruls, gedurende de bevrijdingsperiode Chef-Staf van het Militair Gezag en na de bevrijding Chef van de generale staf, ook mogelijk om dat daadwerkelijk te doen (56-57).

In de praktijk bleek echter al gauw dat – anders dan de betrokken elite had verwacht – niet iedereen gediend was van vergaande paternalistische voorlichting vanuit de overheid en krijgsmacht, en het verwijt propaganda te bedrijven was nooit ver weg. De vorming van een nationale (radio)omroep mislukte, de taak van de RVD werd reeds in 1946 sterk ingeperkt en het evenwicht tussen voorlichting en propaganda moest telkens opnieuw worden vastgesteld. Desondanks hield de militaire voorlichting in de jaren na de bevrijding – tegen de achtergrond van de strijd in Nederlands-Indië en het ontstaan van de Koude Oorlog – opmerkelijk goed stand. Waar veel van het politieke vernieuwingsstreven strandde, werden op het gebied van de militaire voorlichting telkens nieuwe initiatieven ontwikkeld. Ook stonden politiek en legerleiding daarbij opvallend vaak aan dezelfde kant. In een hele reeks van gezamenlijke commissies werkten zij jarenlang het voorlichtingsbeleid uit, en toen in 1950 de Korea-oorlog uitbrak gingen zelfs de verzuilde media vrijwillig meewerken aan de verspreiding ervan. Zo zonden de radio-omroepen vanaf het najaar van 1950 in hun eigen zendtijd het programma *Zoeklicht op de Westerse defensie* uit terwijl dat inhoudelijk volledig werd voorbereid door de Legervoorlichtingsdienst (113)!

Met de transitiebenadering probeert Baudet zijn studie uit de vaak toch ietwat besloten niche van de militaire geschiedschrijving te trekken. Toch slaagt hij daar in de uitwerking slechts ten dele in. De wisselwerking tussen legertop en politieke elite weet hij een mooie plaats te geven, maar daarbuiten lijkt hij nauwelijks over de contouren van de door hem beschreven voorlichtingsorganen en de krijgsmacht heen te kijken. Voor de receptie van alle voorlichtingsinitiatieven is in deze studie om begrijpelijke redenen slechts een kleine plaats voorbehouden; er is gewoon geen bronnenmateriaal voorhanden om hierover gefundeerde uitspraken te doen. Maar ook de bredere politiek-maatschappelijke context komt slechts mondjesmaat aan bod, en als hiernaar verwezen wordt, veronderstelt de auteur als vanzelfsprekend een grondige ingewijdheid in de militaire geschiedenis. Nu mogen zaken als de Trumandocctrine misschien als algemene kennis worden verondersteld, een gebeurtenis als de ‘Zeven-Decemberrede’ (80) van Koningin Wilhelmina (waarin zij sprak over de naoorlogse gelijkwaardigheid van de Rijksdelen, en daarmee bij menigeen abusievelijk de indruk wekte te pleiten voor een Indonesische onafhankelijkheid) is dat niet. En ook bij een term als het *Legal Agreement* (63) moet toch even worden uitgelegd dat het de overeenkomst betreft waarin de Nederlandse regering in ballingschap de relatie regelde tussen het de Nederlandse autoriteiten en het geallieerde leger tijdens en vlak na de bevrijdingsstrijd.

Baudet schreef een rijk boek over een boeiend onderwerp dat een direct geïnteresseerde zeker zal aanspreken en informeren. Of de minder betrokken lezer zich door alle overlegverslagen en voorlichtingsinitiatieven heen leest is minder zeker, maar het is wel te hopen, want de manier waarop en het gemak waarmee de overheid en legertop jarenlang het moreel van de bevolking probeerden te sturen, spreekt tot de verbeelding.

Nele Beyens, Universiteit Leiden

Benien van Berkel, **Tobie Goedewaagen (1895-1980). Een onverbeterlijke nationaalsocialist** (Amsterdam: De Bezige Bij, 2013, 476 pp., ISBN 978 90 2347 639 9).

Met haar leesbare biografie over Tobie Goedewaagen, de Nederlandse secretaris-generaal van Volksvoorlichting en Kunsten tussen 1940-1943, opteert Benien van Berkel resoluut voor een uitdieping van het individuele leven eerder dan te gaan voor een 'subject als venster op zijn tijd'-aanpak. De biografie van deze 'onverbeterlijke nationaalsocialist' wordt gedomineerd door één vraag: hoe valt te verklaren dat iemand met de intellectuele capaciteiten en bagage van een dr. Tobie Goedewaagen zich zo overtuigd bekeerde tot het nationaalsocialisme? Die schijnbare tegenspraak is de 'Gordiaanse knoop' – dixit Van Berkel (382) – in het leven van Goedewaagen en in dit boek. Ruim genomen, sluit deze vraag aan bij heel wat literatuur over de jaren 1930-1940, de keuzes die ook bepaalde grote intellectuelen tijdens deze periode maakten en hoe zij worstelden met de interne contradicties.

De eerste helft van deze biografie leest als een kroniek van een aangekondigde nazificatie. Als lezer zoek je naar de sporen van de momenten waarop het 'misliep'. Van Berkel besteedt, zoals het hoort, veel aandacht aan de afkomst van Goedewaagen, en aan zijn adolescentie. Er was de dominante invloed van een gelijkgestemde intellectualistische moeder in contrast met de grote afstand tot een zakelijke vader (en tot de jongere broer die op die vader gemodelleerd was). De jonge adolescent flirtte met het socialisme, met de poëzie, met diverse studieopties, om uiteindelijk volop voor de filosofische discipline te gaan en daarin te excelleren. Dan is er het plotse huwelijk en de getroubleerde echtscheiding (1928), gevolgd door een nieuw huwelijk met een vrouw die hem tot zijn laatste dag zou blijven steunen. Vooral is er de steile opgang in een academische carrière, die gefnuikt wordt als hij in 1932 naast de benoeming in de leerstoel voor Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit van Utrecht grijpt.

Goedewaagen maakte enkele jaren daarna (in de zomer van 1935) een fundamentele bocht, door de waardenvrije filosofie af te werpen. Via de Dietse gedachte, komt hij snel uit bij het Duitse nationaalsocialisme. Dit is zonder twijfel het sleutelmoment in dit boek. De genese van die keuze is duidelijk zichtbaar in het boek. Er is de intellectuele breuk met Kant en de evolutie naar Hegel, de grote invloed van de Groot-Nederlandse schrijver P.H. Ritter jr., de Nietschze-biografie die Goedewaagen in 1933 publiceert (wat Van Berkel op pagina 84 het 'beginpunt' noemt voor zijn

nationaalsocialistische opvatting) en zijn lectuur van enkele *usual suspects* zoals rassentheoretici Joseph Arthur De Gobineau en Madison Grant. Toch komt de politieke bekering mij eerder over als een breuk. Als Goedewaagen kiest voor het nationaalsocialisme, is hij een gevestigd en gewaardeerd academicus van veertig jaar met een gezin. Eensklaps echter, schijnbaar zonder moeite, heroriënteert hij zijn volledige filosofische werk. Vanaf 1938 schrijft hij stukjes in het fascistische weekblad *De Waag* die volledig breken met al zijn academische werk. Hoe komt het dat Goedewaagen zich geen enkele kritische bedenking lijkt te maken? En waar komt dat hardvochtige, radicale antisemitisme bij hem plots vandaan? Vóór 1940 zou men nog kunnen spreken over een tijdelijke bevlieging? Maar het tegendeel was waar: in het nationaalsocialisme vond Goedewaagen zijn definitieve levensbestemming.

Van Berkel zelf lijkt al vroeg in het boek, op pagina 67, de vraag te beantwoorden. . Zij lijkt het werkelijke breukpunt te leggen bij zijn traumatische scheiding van zijn eerste vrouw in 1928, een gebeurtenis die hem ertoe aanzette zijn emotionele afhankelijk van andere mensen bewust af te knotten en te vluchten in zijn werk: 'En het is zonder twijfel deze beslissing, meer dan latere teleurstellingen en mislukkingen, die bepalend is geweest voor het verloop van en de keuzes in zijn leven' (67). Een autobiografisch gedicht van Goedewaagen uit 1945 bevestigt misschien die these van Van Berkel, waarin hij schreef dat hij sinds die breuk van 1928 het 'stigma van de haat' meedroeg (278). Niettemin blijft die these verder onuitgewerkt en is ze niet helemaal overtuigend. Dat de teleurstelling door de misgelopen Utrecht-benoeming van 1932 het definitieve breukmoment was, lijkt mij aannemelijker.

Goedewaagen radicaliseert na 1940 naar de meest extreme vleugel van de NSB. Hij zou kortstondig pieken als secretaris-generaal om dan snel weer ten onder te gaan aan de interne nazi-machtspolitiek. Van Berkel benadrukt dat Goedewaagens kortstondige passage op cultuur wel degelijk een structurele invloed had. De door hem voorziene budgetten en het doorbreken van het taboe op overheidsinterventie in de cultuurorganisatie, creëerden na 1945 een positieve breuk. Door deze stelling – die voor historici eigenlijk weinig controversieel of verrassend is – kreeg het boek in de Nederlandse pers de meeste aandacht. De stelling vormt echter een secundair zijpad in het boek.

Het meest markante is dat Goedewaagen het nationaalsocialisme na 1945 nog 35 jaar lang zou verdedigen. Terwijl de Nederlandse samenleving razendsnel evolueerde leek Goedewaagen verstild in zijn privé-universum. Enige kritische zelfreflectie over bijvoorbeeld de Holocaust lijken totaal afwezig. Het gros van zijn naoorlogse filosofische werk stond in het teken van een (verdoken) apologie van het nationaalsocialisme. Goedewaagen blijft hierdoor een paria. Vooral dankzij goed uitgebouwde Duitse contacten, slaagt Goedewaagen in 1970 bijna in een academische rehabilitatie. Maar tegelijk treedt hij toe tot De Wende, een dicht aan de Nederlandse Volks-Unie gelieerde racistische groupuscule. De 'Gordiaanse knoop' is duidelijk niet ontward in het hoofd van deze op dat moment 80-jarige man.

De hoofdverklaring ligt mijns inziens in zijn persoonlijke psychologie. Wat duidelijk blijkt is een wereldvreemdheid en een narcistisch zelfvertrouwen gekoppeld aan een volkomen gebrek aan empathie. Hij bleef altijd een buitenstaander. Goedewaagen lijkt – zoals velen waarschijnlijk – vooral zijn hoogstpersoonlijke aspiraties en frustraties te projecteren op die ideologie. Zijn duurzame nationaalsocialistische overtuiging, lijkt mij te liggen in een systematische psychologische distantiëring van de realiteit. Zijn vlijmscherpe academisch geest wordt geneutraliseerd door een emotionele fascistische ‘betovering’. In zijn manifest over nieuwe pedagogiek (*Nationale Opvoeding*, februari 1940) bijvoorbeeld, kan deze top-intellectueel nooit concrete inhoud geven aan de ideologie: ‘Wat die nieuwe pedagogiek in concreto inhield, kon Goedewaagen niet aangeven. In zijn brochure kwam hij niet veel verder dan het vieren van Willem de Zwijgers geboorte- en sterftedag in plaats van moeder- en vaderdag’ (115). Goedewaagen gebruikt het nationaalsocialisme om een etiket te kleven op diepgewortelde puberale fantasiebeelden. En dat primaire, emotioneel beleefde fantasiebeeld bleek uiteindelijk sterker dan zijn kritische geest.

Tenminste, dat alles besluit ik zelf uit het boek, want Goedewaagen blijft toch ongrijpbaar. Zijn eigen interne twijfels, zijn problemen met de NSB, met het interne gekonkel tijdens de bezetting, en vooral zijn moeilijke momenten tijdens die lange 35 jaren na de bevrijding; veel hiervan blijft volledig buiten beeld. Dat laatste heeft met de bronnen te maken. Eén van de centrale bronnen van dit onderzoek, is meteen ook een erg problematische. Het onuitgegeven manuscript ‘Hoe ik nationaal-socialist werd en was’ schreef Goedewaagen in gevangenschap tussen 1949 en 1950, op verzoek van toenmalig directeur van het RIOD Loe de Jong. Onnodig te zeggen dat deze bron met de allergrootste omzichtigheid benaderd moet worden en uitermate beperkt is. Een ander deel van het bronnencorpus bestaat dan nog uit de academische geschriften van Goedewaagen, geschriften die geleidelijk ook steeds meer een apologetisch-verhullend doel gaan dienen. Hoewel Van Berkel zich hier uiteraard van bewust is, weet zij dit niet voldoende te compenseren door creatief gebruik van complementaire bronnen. Expliciete bronkritische reflectie had wat mij betreft ook veel sterker gemogen (zoals bijvoorbeeld op pagina 142). Sommige conclusies van Van Berkel lijken me ongefundeerd: ‘De wijsgerige gelatenheid [...] karakteriseerde ook deze periode van heroriëntatie. Hij verlaagde zich niet tot klagen en boosheid, maar probeerde positief in het leven te staan en zocht onvermoeid naar nieuwe wegen van bestaan’ (335). Dit soort passages doen toch de wenkbrauwen fronsen. Hier klinkt te sterk de stem van Goedewaagen zelf door.

Van Berkel biedt een volledige, trefzeker opgebouwde en leesbare kijk op een enigmatische man. Van Berkel had wat mij betreft duidelijker mogen zeggen wat dit verhaal van Goedewaagen volgens haar nu eigenlijk betekent voor ons begrip van de jaren 1930 en het nationaalsocialisme. Maar het blijft een sterk boek, dat na lezing toch blijft naspoken.

L.J. Dorsman, P. Knegtmans (eds.), ***De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden(auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis*** (Universiteit en Samenleving 11; Hilversum: Verloren, 2013, 136 pp., ISBN 9789087043971).

Het doel van deze bundel is te onderzoeken of en op welke manier een geleerden(auto)biografie als bron kan worden gebruikt in wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis. De bundel vormt de neerslag van een symposium te Utrecht in 2012 en is bedoeld als aanzet en inspiratie voor nader onderzoek. Het niet meer erg nieuwe thema wordt echter niet helder neergezet en de verschillende bijdragen versterken elkaar dan ook niet. De *reflectie* op de relatie tussen de genres (auto)biografie en wetenschapsgeschiedenis komt niet goed uit de verf: er zijn diverse biografische hoofdstukken opgenomen waarin vrijwel geen sprake is van een serieuze bezinning daarop.

Een echt minpunt vind ik het ‘dialectisch opgezet betoog’ in hoofdstuk 2 over wat de bijdrage van de biografie kan zijn aan de wetenschapsgeschiedenis zonder daarin systematisch het recente debat hierover te betrekken. Jeroen Bouterse laat bovendien Diederik Stapel (geciteerd uit zijn autobiografie) de verlossende *intuïtie* verwoorden dat ‘biografisch materiaal’ ertoe gaat doen in het licht van theorieën die dat (biografisch materiaal) verbinden aan voor de wetenschapsgeschiedenis relevante feiten’. De conclusie van de auteur dat het genre van de wetenschapsbiografie als polytheoretisch (sic!) kan worden gekenmerkt overtuigt dan ook niet. Maar ook het inleidende hoofdstuk ‘Biografie en autobiografie: problematische genres?’ door een van de redacteuren, de universiteitshistoricus Leen Dorsman, is onbevredigend. De titel suggereert welhaast een situering in het begin van de jaren zeventig toen de belangstelling van historici voor biografie en egodocumenten ontwaakte en het debat (de debatten) erover begon(nen). De vraag suggereert schatplichtigheid aan Romeins visie op egodocumenten als ‘de gevaarlijkste aller bronnen’ die inmiddels toch als behoorlijk achterhaald kan worden beschouwd.

Op voorspelbare wijze worden in de inleiding de verschillende genres langsgelopen: biografie, autobiografie, memoires, dagboeken en brieven om tot de even voorspelbare conclusie te komen: ja, deze genres hebben een belangrijke functie voor de geschiedbeoefening, maar ze moeten wel ‘met voorzichtigheid’ behandeld worden. Ze kunnen dus bijdragen aan het historisch onderzoek ‘en staan daarmee aan de basis van

generalisaties en theorievorming'. Tegelijkertijd nuanceren ze die generalisaties aldus de inleiding, 'omdat juist in dit soort materiaal de (gedeeltelijke) contingentie van het historisch proces zichtbaar wordt.' Onderweg raakt Dorsman aan allerlei interessante punten en noemt hij vele autoriteiten, maar heel vaak mist hij net de clou. Zo is hem bijvoorbeeld de opkomst van het aanpalende begrip *life writing* niet ontgaan, maar hij doet het af met de opmerking dat die term ook een 'therapeutische connotatie' heeft. Waaraan hij die connotatie ontleent maakt hij niet duidelijk, en ik mis een verwijzing naar de (stapels!) relevante literatuur. Terwijl Dorsman via de definitie van Philippe Lejeune wijst op het belang van de nadruk op 'het persoonlijk leven' (er staat 'sa personnalité' = persoonlijkheid) is het eigenlijk relevanter te vermelden dat Lejeune later de nadruk op 'persoonlijkheid' juist heeft gerelativeerd, terwijl het 'autobiografisch pact' bovendien een belangrijke rol geeft aan de lezer (en dus niet alleen aan de zelfreflecterende persoonlijkheid), zoals Marijke Huisman in de heldere inleiding van haar proefschrift over gepubliceerde autobiografieën heeft betoogd. En als Dorsman het nut van het dagboek als bron laat zien aan de hand van Tollebeeks *Fredericq en Zonen* dan citeert hij Tollebeek slechts ten dele en negeert hij diens visie dat in de 'alledaagse praktijken' van de historicus (die uit de dagboeken te destilleren zijn) ethische standaarden en gedragscodes worden geleefd die onlosmakelijk verbonden zijn met de epistemologie van het vak.

Maar juist op dat punt is de wetenschappelijke biografie doende haar bedenkelijke *Ruf* van niet-generaliseerbare eenmaligheid en 'contingentie' af te leggen en hebben de egodocumenten aan bewijs- en zeggingskracht inzake de biografie gewonnen. Niet als bronnen voor kennis van een unieke, eenduidige historische persoonlijkheid die (ook) wetenschap bedrijft, maar als bronnen voor de *self-fashioning* van een wetenschapper, of voor de wijze waarop de wetenschapper een wetenschappelijk zelf of een (collectieve) wetenschappelijke identiteit, of nog anders gezegd, een wetenschappelijke *persona* modelleert die – zoals Daston en Sibum in een themanummer in *Science in Context* hebben betoogd – juist bemiddelt tussen persoon en institutie. Juist daar en op dat punt van het presenteren en vertolken van identiteit in relatie tot anderen in een specifieke wetenschappelijke context heeft de wetenschappelijke biografie, zoals eerder al overtuigend door Shapin werd getoond in *The Social History of Truth*, een plaats verworven in het historisch onderzoek van wetenschap. De laatste betoogt dan ook dat de wetenschappelijke biografie een bijdrage levert aan kennis over epistemologie. Uiteraard mag je het hiermee eens zijn, of je bedenkingen hebben, maar erover zwijgen mag lijkt mij in zo'n bundel niet. Op dit punt is echt sprake geweest van een heuse paradigmawisseling die de redacteurs niet had mogen ontgaan, alleen al niet omdat deze omslag in twee artikelen in de bundel wel degelijk wordt verwoord en verwerkt.

Zo stelt Dirk van Miert in het slot van zijn diachronisch overzicht van veranderende 'geleerdenbiografieën': '[...] de vraag of een geleerdenbiografie überhaupt wel een bron van wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis kán zijn, is minder interessant (het

antwoord is natuurlijk ja) dan de vraag waarom die geleerdenbiografieën geproduceerd, verkocht en gelezen werden en nog steeds worden' (52).

Gaat deze uitspraak over de biografie, in het tekstgedeelte over de autobiografische brievenuitgaven die humanistische geleerden samenstelden met gevoel voor de indruk die zij beoogden te maken op het publiek, schrijft Van Miert dat Stephen Greenblatts theorieën over *self-presentation* en *self-fashioning* voor een doorbraak in dezen hebben gezorgd. In plaats van dit soort teksten als te subjectief en daardoor als problematisch te beschouwen voor 'het feitelijke verslag van de geschiedenis', kwam de subjectiviteit als een 'techniek van zelfpresentatie' juist op de voorgrond te staan. Van Miert spreekt in dit verband van het ondermijnen van de 'naïeve idee' van wetenschapsgeschiedenis als een *disembodied* soort ideeëngeschiedenis, en van het omzeilen van het methodologische probleem van subjectiviteit door 'een andere kijk' op de werking van de autobiografie. Het zijn alle formuleringen die refereren aan de bedoelde omslag in het denken over de wetenschappelijke biografie.

Hierbij sluit ook Herman Pauls fascinerende bijdrage over de substantiële ongepubliceerde autobiografie van de Leidse theologie hoogleraar Wessel Albertus van Hengel (1779-1871) naadloos aan. Uitgangspunt is zijn these dat het sjabloon dat Ranke ooit voor een geleerdenleven schetste – als een uiteindelijk volledig en ascetisch opgaan in het vak met opoffering van persoonlijk leven – niet alleen illustreerde hoe de negentiende-eeuwse habitus van geleerden eruit zag, maar vooral ook een normatief programma vertegenwoordigde. In hoeverre beantwoordden Rankes geleerde tijdgenoten in hun 'Lebensführung' aan dit sjabloon, zo is dan de vraag. Paul beantwoordt deze vraag niet door Van Hengels autobiografie als bron voor zijn (feitelijke) 'leven' te gebruiken, maar door de sjablonen te onderzoeken die Van Hengel inzette om zichzelf in die autobiografie als een gezaghebbend geleerde te presenteren. Een analyse van de tekst laat zien dat Van Hengel de topoi uit het heersende *Bildungs-* en geleerdenplot goed kende: hij legde nadruk op het altijd meer willen leren, op de noeste arbeid die hij had geleverd, op de voortdurende aanslagen van buiten op zijn tijd en op de ascese die hij steeds had betracht in de regelmaat en de gelijkmatigheid van zijn manier van leven. Maar vergeleken met het geleefde leven, aldus Paul, is er toch een gat tussen tekst en werkelijkheid. Van Hengel spendeerde haast geen woord aan bijvoorbeeld zijn vrouw, of aan de kritiek waaraan hij had bloot gestaan, de luxegoederen die wel degelijk waren geconsumeerd of de betrekkelijkheid van zijn ascese, gezien de eisen die hij stelde aan zijn 'haard'. Daarbij maakt Paul werk van de obsessie die Van Hengel in zijn autobiografie tentoon spreidde met betrekking tot zijn financiën en die hem tot de conclusie brengt dat Van Hengel niet alleen zijn 'wetenschappelijke persona' cultiveerde maar ook nog andere personae – als 'vader, burger, kerklid en raadgever van studenten'. Paul sluit daardoor weliswaar aan bij andere auteurs op het gebied van autobiografie en *Selbstzeugnissen* als Jill Ker Conway, Hans Medick en Claudia Ulbrich met betrekking tot de meervoudigheid van 'life scripts' of culturele identiteiten, maar keert door de scheiding tussen wetenschappelijke en private personae ook weer terug tot de vraag die

de wetenschappelijke biografie altijd al aanleefde: wat hebben we aan het privéleven van een wetenschapper voor het kennen van de wetenschap? Dat stemt tot nadenken en het stellen van vragen, waarvoor in deze recensie echter geen plaats is.

Rest de vraag hoe ik de verschijning van een bundel als deze moet begrijpen. Ik denk dat het de gedrevenheid van de zeer gerespecteerde historici Leen Dorsman en Pénélope Knegtmans siert dat zij met zoveel enthousiasme de universiteitsgeschiedenis koesteren en proberen op te stoten in de vaart der volkeren. Samen hebben zij inmiddels een imposante reeks onder de titel *Universiteit en Samenleving* geredigeerd, waaronder een aantal delen die gebaseerd zijn op bijdragen aan symposia waaraan ook altijd jonge onderzoekers deelnemen. Dat was ook voor deze bundel het geval en zij waarschuwen in de Verantwoording dan ook dat het 'boekje' is bedoeld als aanzet en inspiratiebron voor nader onderzoek. Dat is wellicht voor Nederlandse onderzoekers op het gebied van wetenschapsgeschiedenis nodig en daar kan de bundel dus mogelijk zijn werk doen. Maar dat betekent dan tegelijkertijd ook dat de Nederlandse universiteitshistorici toch iets meer kennis zouden kunnen nemen van het internationale debat en ontwikkelingen in de wetenschapsgeschiedenis die wellicht net buiten het afgebakende terrein van de universiteitsgeschiedenis liggen.

Mineke Bosch, Rijksuniversiteit Groningen

L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (eds.), **Universiteit, publiek en politiek. Het aanzien van de Nederlandse universiteiten, 1800-2010** (Universiteit en samenleving 10; Hilversum: Verloren, 2012, 159 blz., ISBN 978 90 8704 317 9).

De reeks 'Universiteit en samenleving' is gewijd aan de plaats van de universiteit in de Nederlandse samenleving en aan de wisselende relaties tussen beide in de loop der eeuwen. De reeks beoogt meer te bieden dan een historische analyse van de interactie tussen universiteit en samenleving. De auteurs geven standpunten en reflecteren over mogelijke remedies voor wat mis gaat.

Dit tiende deel buigt zich over de vraag waar heden ten dage het gebrek aan waardering en zelfs minachting vanwege de publieke opinie voor de universiteit uit voortkomt. In de zeventiende eeuw namelijk, genoten de Nederlandse universiteiten hoog aanzien en stonden ze aan de top van de wetenschap. Waarom is in de loop van de achttiende eeuw dit beeld gekanteld en worstelt deze instelling van hoger onderwijs sindsdien met haar imago?

Het is duidelijk dat er een rechtstreeks verband is tussen de politiek-economische situatie van een land en diens inzet voor het hoger onderwijs. De moeizame worsteling van de instellingen voor hoger onderwijs omstreeks 1800 om zich aan te passen aan de veranderde politieke situatie van de Nederlandse Republiek en het Koninkrijk wordt duidelijk beschreven door Martijn van der Burg in "‘Une nation, naturellement si studieuse’". Het aanzien van de Nederlandse universiteiten in de napoleontische tijd' (13-28). Door zich meer en meer naar binnen te keren verloren de Nederlandse universiteiten en illustere scholen internationale wetenschappelijke aansluiting, ook met de 'booming' geleerde genootschappen. De talrijke eigentijdse rapporten hadden vooral betrekking op volgende noodzakelijke hervormingen: staatstoezicht en/of autonomie, taal van het onderwijs, uniformering, schaalvergroting, internationalisering, curricula en kwaliteitsbewaking, maatschappelijk nut. Bij de restauratie in 1814-1815 is voor een middenweg gekozen tussen traditie en vernieuwing die gehandhaafd bleef tot ver in de negentiende eeuw.

Over die opvattingen en inspanningen van de universiteiten en de overheid om het niveau van onderwijs en onderzoek, en dus ook van hun imago, op te krikken in de eerste decennia van Koninkrijk der Nederlanden heeft Leen Dorsman het uitgebreid in "‘Het hart walgt van haar als een boeleerster’". Het aanzien van de Nederlandse universiteiten 1830-1850' (29-48). Achtereenvolgens neemt hij de professoren, de studenten en de overheid

onder de loep en bespreekt hij de pijnpunten en deficiënties. Die hebben alles te maken met verschillende opvattingen over het doel van een universiteit: jongens opleiden tot geleerde burgers of zich toeleggen op de bevordering van de wetenschap. Annelies Noordhof gaat dieper in op de opvatting die de studenten hebben over hun rol en betekenis in de Nederlandse maatschappij, van gesloten corps tot maatschappelijk engagement ('Betrokken, maar neutraal. De landelijke studentenpers en het (zelf)beeld van de Nederlandse studentenmaatschappij in de tweede helft van de negentiende eeuw', 49-66). Twee bijdragen besteden aandacht aan de worsteling van de universiteiten om een (natuur)wetenschappelijke rol van betekenis te spelen (Ab Flipse, "'Geen weelde, maar een offer". Vrije Universiteit, achterban en de natuurwetenschappen, 1880-1955', 67-82; Marijn Hollestelle, 'De academische polymeerwetenschap in Nederland, 1945-2011. Visies op haar nut bij universiteit en industrie', 83-110). De invloed van het geloof kan een rem zijn zoals de geschiedenis van de vroegmoderne universiteiten overvloedig aantoonde. Ook de gereformeerde Vrije Universiteit kampte aanvankelijk met het probleem hoe geloof en wetenschap te verzoenen en hoe de achterban hierbij te betrekken en te overtuigen. De bijdrage over de polymeerwetenschap geeft een goed beeld van de spanningen die binnen de universitaire gemeenschap hebben bestaan, en nog steeds bestaan omtrent de plaats die de industrie in het wetenschappelijk onderzoek kan en moet spelen. Fundamenteel onderzoek versus toegepast onderzoek aan de universiteit: dezelfde discussies als Hollestelle beschrijft zijn nog steeds actueel.

In de bijdrage van Sijbolt Noorda ('Beeldvorming en bestuur van de Nederlandse universiteiten', 111-122) wordt een fundamenteel aspect van de naoorlogse West-Europese universiteiten aangekaart: de problemen die de massa-universiteit of de 'universiteit voor iedereen' met zich meebrengen. Een van die problemen is het verlies aan prestige. Diverse studies over het beeld van de universiteit in de jaren die volgen op de openstelling van de universiteiten voor iedereen wijzen uit dat het beeld dat de universiteit oproept bij de publieke opinie overwegend neutraal (ongeïnteresseerd) als wel negatief is. Slechts de opiniemakers hebben een meer positieve appreciatie voor deze instellingen. Tien jaar later is daar eigenlijk weinig aan veranderd. Nog steeds kampen deze oeroude instellingen met hun imago en is er nauwelijks een emotionele betrokkenheid van de bevolking met deze verstrekkers van hoger wetenschappelijk onderwijs, al de inspanningen van colleges van bestuur en studiebureaus ten spijt (Rogier van der Wal, 'De relatie tussen de Nederlandse universiteiten en de politiek. Een klassieke haat-liefdeverhouding', 145-154). Eigenlijk komt ook de laatste auteur tot die conclusie via een originele maar niet steeds gemakkelijk te volgen invalshoek. Marja Gastelaars beschrijft in welke mate het aanzien en de herkenbaarheid van de universiteit (*in casu* die van Utrecht) gereflecteerd wordt door haar gebouwen ('De vele verschijningsvormen van academische inter-directedness. De gebouwen van een universiteit', 123-144). Haar conclusie is duidelijk: 'De Universiteit ziet er niet als een universiteit'; gebouwen doen dus op zichzelf weinig voor de institutionele herkenbaarheid van de universiteiten (142). Jammer dat de auteur in haar conclusies niet naar het verleden en het buitenland is gaan kijken. In de negentiende eeuw verrezen overal

in Europa monumentale universitaire gebouwen, meestal op prominente plaatsen. Samen met de politieke paleizen (parlementen) en de gerechtshoven vertegenwoordigden zij de pijlers van de natiestaten: democratie, gerechtigheid en kennis. Een indrukwekkend voorbeeld is Helsinki waar echter niet het gerechtshof maar de lutherse kerk, het parlement en de universiteit het centrale plein domineren.

Dat de auteurs er in geslaagd zijn om een haarscherpe maar ook genuanceerde analyse te maken van het al dan niet positieve zelfbeeld dat professoren en studenten van hun universiteit hadden en van het dikwijls negatieve beeld dat bij de overheid en de publieke opinie leefde, is zeker te danken aan het feit dat de auteurs de bronnen uitvoerig hebben laten spreken. De lectuur van de diverse bijdragen zal bij de lezer regelmatig een déjà-vu-gevoel oproepen evenals de reflectie dat er niets nieuws onder de zon is. Deze bundel helpt om de huidige gecompliceerde relatie tussen universiteit en samenleving beter te begrijpen en om meer kritisch en genuanceerd te oordelen over het vallen en opstaan van deze eeuwenoude instellingen voor hoger onderwijs. Steeds werden en worden ze geconfronteerd met een wisselwerking tussen vrijheid en verantwoordelijkheid, tussen financiële betrokkenheid en morele verplichting, tussen democratische openheid en wetenschappelijke prestatie. Geen enkele universiteit kan zich onttrekken aan deze 'wisselwerking'; uiteindelijk zal elke universiteit haar relatieve vrijheid binnen de samenleving steeds opnieuw moeten legitimeren (82).

Hilde De Ridder-Symoens, Gent

Luc Duerloo, Liesbeth De Frenne (eds.), **Het verdeelde huis. De Nederlandse adel tussen opstand en reconciliatie** (Publicaties van de Vlaams Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 10; Maastricht: Shaker, 2012, 118 pp., ISBN 978 90 423 0407 9).

De zes bijdragen van deze bundel zijn gewijd aan de lotgevallen van de adel als een specifieke sociale groep in de langgerekte en complexe politieke crisis die bekend is komen te staan als de ‘Nederlandse Opstand’. Het is een bondig en boeiend geheel, dat een treffend inkijkje biedt in de sterktes en zwaktes van de recente historiografie over de Opstand. Bij de sterktes moet vooral de aandacht uitgaan naar de gedegen empirische en bronkritische insteek. Deze komt bijvoorbeeld mooi tot zijn recht in de drie bijdragen van Petra Vanhoutte, Jacques Moerman en Mirella Marini die elk een case-study aanreiken van de lotgevallen van respectievelijk de families Oranje-Nassau, Egmond en Arenberg in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Het gaat om doorgaans vlot geschreven bijdragen die uitgaan van een uitgebreid en veelzijdig corpus primaire bronnen, en daarbij in beeld brengen hoe zowel politieke stellingnames als het vermogensbeheer gevormd werden tussen het aambeeld van familiaal verwantschapsbesef en de hamer van individuele belangen.

Een tweede sterkte komt vooral tot uiting in de bijdrage van Dries Raeymakers over de aanwezigheid van edellieden uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden aan het hof van de aartshertogen en die van Erik Swarts over de vermeende militaire modernisering van het Staatse leger onder het gezag van Maurits van Nassau. Ook in dit geval gaat het om rijk gestoffeerde stukken, die bovendien nog de grote verdienste hebben om uitgebreid in te gaan op de historiografische tradities rond hun vraagstelling. Zij tonen op treffende wijze aan hoe de interpretatie van de Nederlandse Opstand in de negentiende en twintigste eeuw gevormd – en vooral: vervormd – werd door allerlei intellectuele voorveronderstellingen. Daarbij gaat het niet alleen om de bekende neiging om de ontwikkelingen van omstreeks 1600 te duiden als de wieg van de moderne staten in dit deel van Noordwest-Europa, maar bijvoorbeeld ook om de interpretatiefouten die ontstaan door de nog steeds alomtegenwoordige trend om de vroegmoderne Europese oorlogen als een estafetteloop te visualiseren, waarbij het stokje zou zijn doorgegeven tussen de Spaanse Habsburgers en de Republiek, en vervolgens tussen de Republiek en Frankrijk.

Een derde sterkte die de aandacht verdient, is het culturalistische perspectief, waarbij de verschillende auteurs veel verklarende kracht toekennen aan adellijke

eerbeleving. Als zodanig past deze bundel in een bredere trend, die vooral belichaamd wordt in de prachtige cultuurhistorische studie van de Nederlandse Opstand door Peter Arnade of de veelzijdige schets van adellijke statusbeleving in de oostelijke provincies van de Republiek door Conrad Gietman (Peter Arnade, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots* (Ithaca 2008) en Conrad Gietman, *Republiek van adel* (Utrecht 2010)).

Ondanks deze vernieuwende trends lijkt de onderzoekstraditie over de adel in de Opstand nog steeds gebukt te gaan onder een grote handicap, namelijk die van een onvolledig methodologisch en conceptueel perspectief. Vooreerst wordt er tot op heden vaak voor gekozen om de problematiek te bestuderen aan de hand van één enkele case-study, waarbij bovendien ook bijna steevast wordt ingezoomd op de klinkende namen van de toenmalige adelsgemeenschap waarvoor het bronnenmateriaal vaak heel rijk is. In deze bijdrage is dat niet anders: Jacques Moerman stelt wel dat hij met Otto van Egmond een telg van de lage adel in het vizier heeft, maar hij beargumenteert die uitspraak niet en ze rijmt bovendien slecht met de resultaten van diens grondige onderzoek, waaruit blijkt dat deze edelman een ongewoon lange en succesvolle politieke carrière heeft opgebouwd. Het blijft daarbij steeds een open vraag wat de lotgevallen waren van de honderden, zonet duizenden ‘gewone’ edellieden van de Nederlanden en in welke mate die verschilden van die van het kleinere, en geheel andere milieu van hoge edellieden. Wat ontbreekt, is een breed perspectief. Dergelijke representativiteitsproblemen stellen zich niet in de breder opgezette bijdragen van Raeymakers en Swarts, maar het blikveld wordt hier net zoals in veel andere studies beperkt tot centrale staatsinstellingen, in casu het hof en het leger. Het eindresultaat is dat er vele fundamentele kwesties nog steeds onduidelijk zijn, zoals de vraag naar de positie van edelen in lokale gemeenschappen, de algemene participatiegraad van de adel in het staatsvormingsproject of de evolutie van de definitie van adeldom zelf. Dit gebrek aan een bredere invalshoek wordt nadrukkelijk onderkend door Luc Duerloo en Liesbeth De Frenne, die in de scherpzinnige inleiding tot de bundel zelf aanstippen dat historici voor de uiteindelijke interpretatie van de gefragmenteerde detailstudies nog steeds sterk schatplichtig zijn aan de klassieke monografie van Henk van Nierop over de Hollandse ridderschap in de zestiende en zeventiende eeuw, wat niet werkelijk als plaatsvervangende omkadering kan dienen voor de andere Nederlandse gewesten (Henk van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Dieren 1984)).

Kortom, waar dit onderzoeksveld mee gebaat lijkt te zijn, is een verbrede definitie van ‘politiek’, waarbij de vraag naar bijvoorbeeld de positie van een edelman in een dorpsgemeenschap niet minder belangrijk wordt ingeschaald dan de vraag of hij contacten had aan het hof, en een meer nadrukkelijk ‘sociale’ insteek, waarbij de locus van de analyse volledig wordt losgewrikt uit het kader van de vorstelijke instellingen. Laat deze slotbemerking zeker niet begrepen worden als kritiek aan het adres van de auteurs van deze bundel. Hun werk levert juist de essentiële inzichten en empirische bouwstenen die nodig zijn om zo’n breed perspectief te ontwikkelen, getuige bijvoorbeeld de kort door Moerman aangestipte initiatieven van Otto van Egmond om zijn macht in de

onmiddellijke omgeving van zijn woonplaats te versterken. In dit licht is de essentiële verdienste van deze bundel dat het de beperkingen van ons huidige interpretatiekader ongewoon scherp belicht, en ons bijgevolg helpt om het onderzoeksprogramma van de huidige generatie historici te formuleren. De adelsgemeenschap vormde tijdens de Opstand een sterk verdeeld huis, maar het is te hopen dat we op termijn ook een totaalplaatje van dat gammele bouwwerk kunnen schetsen.

Frederik Buylaert, Vrije Universiteit Brussel

Anne-Maria J. van Egmond and Claudine A. Chavannes-Mazel (eds.), ***Medieval Art in the Northern Netherlands before Van Eyck: New Facts and Features*** (Kunsthistorische monografieën 23; Utrecht: Clavis, 2014, 224 pp., ISBN 978 90 75616 00 2).

Medieval Art in the Northern Netherlands before Van Eyck: New Facts and Features has its genesis in the conference ‘75 Years after Hoogewerff: an Inventory of Research on Medieval Art in the Northern Netherlands until 1420’ held in Amsterdam in 2012. The ‘primary aim (of the conference, J.R.D.) was to establish what changes have occurred in the last 75 years with regards to methodology, techniques and significant new areas of historical enquiry’ (7). The conference ‘attempted to summarize the scientific progress made in the last decades’ since the publication of *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst* and ‘point out some of the gaps left in Hoogewerff’s account’ (12). As a result, the volume carefully balances historiographic analysis of Hoogewerff’s contributions with changes that have occurred over the last three-quarters of a century. It also provides case studies inspired by the subjects covered in his *magnum opus*.

The volume is divided into three sections: Wall and Panel Painting, Manuscript Painting, and Tomb and Architectural Sculpture. These divisions reflect Hoogewerff’s interests but with modifications. ‘Part one and part two move the story further from where Hoogewerff left it. Part three pays attention to an aspect of church decoration that was hardly discussed at all by Hoogewerff’ (19). The inclusion of formerly ignored subjects follows recent scholarship such as Carina Fryklund’s *Late Gothic Wall Painting in the Southern Netherlands* (Turnhout 2011), which is dedicated to examining understudied monuments. In keeping with the brief to explore the scientific progress of the last 75 years, many of the authors in the volume rely on Infrared Reflectography and X-radiography. Starting with Asperen de Boer in the late 1960’s and continuing to today with work by scholars like Maryan Ainsworth, Molly Fairies, and Arie Wallert, these techniques have been a staple in the study of northern art. In addition to the use of technical modalities not available to Hoogewerff, the volume’s authors also seek to update our understanding of medieval North Netherlandish art by downplaying Hoogewerff’s form of iconology – i.e. principally being concerned with religious messaging – and addressing function over meaning (19).

On the whole, the volume is successful at shifting focus to function over iconology with the exception of the trio of chapters dedicated to manuscript painting (88-115).

These contributions, understandably, are concerned with codicology and stylistic analysis rather than function *per se*. The technical data described in these chapters is useful but does not constitute a methodological shift that differentiates these studies from well-established forms of manuscript analysis.

The other contributions are more successful in meeting the editors' stated objectives. Three in particular are worthy of mention. The first is Anne-Maria van Egmond's article 'Art and Archives, Clerics and Counts: New Insights on the Crucifixion Mural in the Utrecht Burial Chapel of Guy of Avesnes' (58-73). The second is Wim van Anrooij's chapter 'Armorial, Heralds and Heraldry around 1400' (116-129) and the third is Jitske Jasperse's contribution 'Duke Charles of Guelders and the "Restoration" of the Tomb Monuments of Gerard IV and Margaret in the Roermond Minster' (172-187). It is telling that two of the most intriguing chapters in the volume concern subjects that Hoogewerff either ignored or left understudied – armorials and tomb sculpture. It is also interesting that all three offer social and political readings, which clearly demonstrate how addressing function can expand our understanding of a work's meaning.

Van Egmond's article uses archival scholarship and technical analysis to take a fresh look at one of the few examples of wall painting that Hoogewerff discussed. In particular, the author seeks to reevaluate the reason behind the extensive repainting of the crucifixion mural at the tomb of Guy of Avesnes almost a century after Guy's death. Van Egmond convincingly ties the repainting to Guy's relative William VI, Count of Holland, Zealand and Hainaut of the Bavarian house. Archival records show that William appropriated new revenues to fund the upkeep of the monument around 1409 (70). The author further argues that the repainting may have been in response to the political realities facing William at the time. Such a reading shifts our analysis of the mural away from a purely religious understanding of the subject matter and incorporates political realities into sacred imagery.

A similar thread runs through both Van Anrooij's and Jasperse's chapters. Van Anrooij discusses heraldry, which is a genre of artistic production that Hoogewerff never considered. The study shows how overlooked artistic forms can be valuable for bringing products of high culture into sharper focus. Armorials in particular provide a great deal of information useful to scholars studying the courts of European nobles. The author notes that it, 'is remarkable that a ubiquitous medieval phenomenon that communicates information about the origins of princes and noble families, the social order, status, the representation of power and identity, property, law, etc., should receive so little attention' (128). Making use of the 'New Philology', Van Anrooij discusses how heraldry can help scholars clarify not only for whom objects like books were made but also to 'differentiate different phases in the development of a manuscript and to connect those to the historical context in which the book was created, functioned, or was intended to function' (124). In other words, by attending to genres that art history has ignored over the last 75 years, scholars can assemble a fuller, more nuanced picture of various classes of artifacts beyond those ensconced in the canon.

Jietske Jasperse's article nicely bookends both Van Egmond's and Van Anrooij's chapters by focusing on the political and personal dimensions of the tomb monuments of Gerard IV and his wife Margaret in the Roermond Minster. She begins by establishing that the *gisants* atop the tomb are sixteenth-century replacements and that they conform to styles popular in the court of Charles Duke of Guelders around 1500 (176, 177). Further, the heraldry included on the monument matches that of the dukes of Guelders, also c. 1500 (180-181). From this, Jasperse concludes that Charles was responsible for altering the tomb at a time when he was fighting for his political legitimacy. She notes that Charles was not alone in such undertakings. The Burgundian dukes, in whose court Charles was held captive for a while, made similar alterations to familial plots to bolster their public reputations (186). She states that, 'these nobles [associated with the Burgundian Court] were fully aware of the strategic value associated with commissioning of works of art. This was the cultural and political climate in which Charles of Guelders was raised in his teens and twenties between 1471 and 1487' (186). Jasperse argues that the early sixteenth-century 'restoration' of the tomb is not an instance of poor conservation but was a calculated move made for political advantage. Rather than discount any possibility of interpreting the monument because of the alterations wrought upon it, Jasperse peels back the layers to show how attending to the entire life of an object can be beneficial to scholars.

In addition to the case studies, the volume also offers a substantial historiographic contribution to the field. Kees van der Ploeg's chapter 'The Reception of Hoogewerff's *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst*' (24-39), for example, provides a critical overview of its influence on art history and demonstrates how it still sets the tone for many discussions today. Elizabeth den Hartog's chapter, 'The Study of Architectural Sculpture up to 1420 from G.J. Hoogewerff's Time to the Present' (148-159) supplements Van der Ploeg's study by examining Hoogewerff's scholarly biases against sculpture and architecture and placing them in their proper historical and intellectual contexts. She quite astutely notes that these biases not only shaped the scholarly discourse in the 1940's, they also continue to assert a great deal of influence over what modern scholarship considers worthy of study. The fact that Bouvy's 1947 book on medieval sculpture in the Northern Netherlands is the only source on the subject, for example, speaks volumes about the outsized impact previous approaches can have (150). Claudine Chavannes-Mazel's epilogue (188-195) extends both Van der Ploeg's and Hartog's observations and offers critiques of contemporary art historical practice by attending to lessons learned over the last seventy-five years. She ends her commentary by wisely cautioning against an over reliance on technical analysis. 'Technical research is in constant demand, and rightly so, as it provides information regarding the genesis of painting and the working methods of its makers. One principal question remains, however: do these methods indeed provide us with objective results? When doctors in the medical world argue daily over the interpretation of their patients' X-ray scans, can we then be sure of ours?' (195).

The volume is a welcome addition to the subject of medieval North Netherlandish art. The updated technical analysis (with all due caveats), as well as the publication of previously obscure monuments, fulfills the editors' aims to demonstrate the technical changes that have occurred since the publication of *De Noord-Nederlandsche Schilderkunst* and address some of the gaps left in Hoogewerff's original scholarship. It sets the stage for others to follow suit and reexamine monuments and subjects that have often lain dormant for three quarters of a century.

John R. Decker, Georgia State University

Cees Fasseur, ***Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy. Minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog*** (Amsterdam: Balans, 2014, 606 pp., ISBN 978 94 6003 825 9).

2014 was een rijk oogstjaar voor de politieke biografie van Nederlandse minister-presidenten. Op 13 maart zag Willem Schermerhorn van Herman Langeveld het licht, Hans Daalder en Jelle Gaemers publiceerden hun slotdeel over Willem Drees als *premier en elder statesman* op 17 maart en Cees Meijer bracht Jan de Quay op 24 september uit. De hier besproken Gerbrandy-biografie verscheen op 6 oktober. Als Jonne Harmsma straks op Jelle Zijlstra zal promoveren, zijn alle niet meer in leven zijnde naoorlogse premiers geportretteerd op de praktisch-bestuurlijk ingestelde katholieke Victor Marijnen na.

Fasseur schreef vier en een half jaar, even lang als Gerbrandy in Londen minister-president was. De eerste 150 bladzijden gaan over zijn gereformeerde jeugd in een gefortuneerd Fries herenboermilieu, zijn rechtenstudie aan de VU in Amsterdam, de jonge recalcitrante advocaat, de bijklussende VU-hoogleraar, zijn voortrekkersrol bij het opkomend massamedium radio en zijn onverwachte doorbraak in de landelijke politiek. Het ontbrak hem aan geduld voor gedetailleerde dossierkennis. Gerbrandy was de man van de grote lijn, de improvisatie, de controverser (in 1928 al in aanvaring met Colijn), de harde kop en de dikke huid. Het verhaal smelt samen tot een eenheid als Gerbrandy na de Duitse inval als kabinetslid naar Londen vlucht waar hij de onverschrokken oorlogspremier werd, de reden waarom hij biografiewaardig is. Terecht gaat meer dan de helft – 16 van de 28 hoofdstukken – over zijn exilperiode.

Als politiek historicus is de biograaf op zijn allerbest. In een *tableau vivant* bij de foto van de Londense ministerraad uit de zomer van 1944 zet Fasseur elke minister in een alinea trefzeker neer (377-380), een fraai staaltje van tekst-beeld integratie. De lezer is dan inmiddels vertrouwd met de vele typering en anekdotes over de voorzitter met zijn ‘amfibisch uiterlijk’ (klein en gedrongen, een grote walrusnor). De titel voegt er een rake karakterisering aan toe. Het citaat *Eigen meester, niemands knecht* is ontleend aan de populaire zangbundel *Kun je nog zingen, zing dan mee* waarin het Nederlands nationalisme decennialang is bezongen. Deze meester (in de rechten) van het kaliber Gerbrandy symboliseerde dat Nederland zich op het meest cruciale moment van zijn bestaan niet liet knechten door de nazi's.

Fasseur toont zich schatplichtig aan Loe de Jongs indrukwekkende *Koninkrijk*. Hij corrigeert diens ‘hang naar dramatiek’ overtuigend. De oorlogspremier was zeker niet de ‘simpele en argeloze ziel’ (559) zoals hij figureert in het indrukwekkende ‘Panorama Mesdag van de Tweede Wereldoorlog’. De Jong had het uit eigen ervaring kunnen weten. Op 8 december 1941 had hij omgeroepen dat de *regering* en niet het *Koninkrijk* van Nederland Japan de oorlog had verklaard. Deze ‘grootste blunder uit zijn loopbaan bij Radio Oranje’ (275) leverde hem een stevige uitbrander van Gerbrandy op. Deze superlatief is niet gerechtvaardigd. De Jongs onbezonnenheid was nog groter toen hij op 1 mei 1942 bezet Nederland vroeg de ‘hondse Duitse maatregel’ dat alle Joden een ster moesten dragen te saboteren door dit merkteken collectief op te spelden. Gelukkig vond zijn naïeve oproep tot dit symbolisch verzet nauwelijks weerklank. De enkeling die er gehoor aan gaf, riskeerde arrestatie en deportatie met dodelijke afloop.

De Jongs visie wordt ook meermaals onderschreven. Fasseur vindt dat Gerbrandy ‘zijn hart op de goede plaats droeg’ (329) en begrijpt dat hij niet eerder en krachtiger heeft gewaarschuwd tijdens de voltrekking van de Holocaust; zoals iedereen kampte ook de minister-president met een tekort aan werkelijk betrouwbare informatie. En net als bij De Jong ligt zijn sympathie bij Gerbrandy die zijn rug rechtte waar het de vage vernieuwingsdrang van zijn tegenspeelster Wilhelmina betrof. Vanwege haar onschendbaarheid moest de minister-president haar ‘vorstelijke obstructie’ dulden. Het ontbrak de grillige solist aan leiderscapaciteiten om zijn ministerraad tot een eenheid te smeden, maar Fasseur prijst de grootmoedigheid waarmee Gerbrandy als kop-van-jut tussen koningin en kabinet fungeerde (405).

Het eerste exemplaar van de biografie is overhandigd aan de huidige minister president Mark Rutte ‘in het hart van de democratie’, de Oude Zaal van de Tweede Kamer. De ironie wil dat de onvermoeibare strijder voor democratische principes in Londen als landspoliticus op de keper beschouwd een ondemocratische politieke carrière heeft gemaakt. Gerbrandy bedreef politiek met een ‘oorverdovende religieuze grondtoon’ (Cees Fasseur, ‘En hij wandelde met God. Het religieuze element in een biografie van Gerbrandy’, *Tijdschrift voor biografie* 3 (voorjaar 2014) aldaar 62-63)s.

In diepste wezen was hij geen democraat, maar theïst wiens politieke carrière door een almachtige God werd bestierd. Gerbrandy en een klinkende stembusoverwinning hebben weinig tot niets met elkaar gemeen. In 1939 werd hij tegen de wil van zijn gereformeerde Antirevolutionaire Partij minister van Justitie onder De Geer. In augustus 1940 verkoos Wilhelmina hem eigenmachtig als minister-president nadat ze de defaitistische De Geer de deur had gewezen. Polariserend met Meindert van der Kaaijs proefschrift (2012) over De Geer benadrukt Fasseur dat dit optreden in deze ‘evidente noodsituatie’ staatsrechtelijk en politiek gerechtvaardigd is geweest (198-199), ook al ontbrak in Londen het tegenwicht van een ‘vrije pers en volksvertegenwoordiging, de longen van elke democratie’. Toen het electoraat in 1948 voor het eerst op Gerbrandy kon stemmen, behaalde de heldhaftige oud-premier slechts een teleurstellend kwart van de kiesdeler aan voorkeursstemmen. Na 11 jaar beëindigende de ‘Einzelgänger’ pur sang,

wars van fractiediscipline, zijn parlementair werk als dissident op de rechtervleugel van de ARP 'volstrekt geïsoleerd'. Het erelidmaatschap van de partij werd hem bepaald niet van harte toegekend. Er had een zegen op zijn positie gerust vanwege zijn populariteit als voormalige oorlogspremier die was blijven groeien naarmate de jaren verstreken. De icoon van de Tweede Wereldoorlog dankt zijn benoeming tot minister van staat in 1955 aan zijn onverzettelijk staatsmanschap. PvdA-voorman Jaap Burger dicht Gerbrandy daarom 'historische onsterfelijkheid' toe en de auteur bedeeft hem dan ook instemmend het slotwoord toe.

Fasseurs biografie is in dag- en weekbladen unaniem lof toegezwaard zonder wezenlijke kritiek (zie: Robin te Slaa (*NRC Handelsblad*, 11 oktober 2014) bespreekt een 'uitmuntende biografie'; Paul van der Steen (*Trouw*, 11 oktober 2014) prijst het 'empathische portret'; Rob Hartmans (*De Groene Amsterdammer*, 22 oktober 2014) doet gewag van een 'overtuigend portret' en Hans Renders (*Het Parool*, 30 oktober 2014) verwelkomt een 'prachtige biografie'). Terecht, want deze geroutineerde historicus schrijft met een vlotte pen gedoopt in ironie 'zonder fictie of nodeloos gepsihologiseer'. Toch is dit onder geen beding willen psychologisieren ook enigszins teleurstellend van een biograaf die wel overtuigend geprononceerde oordelen velt over Gerbrandy als politicus. Zijn ontwikkelingsgang als persoon duidt hij echter nauwelijks. Dat is een gemis als hij wijst op het patroon dat Gerbrandy voor de oorlog met 'rood' werd geassocieerd en na 1945 als 'behoudend en rechts' gold (537, 558). In zijn naoorlogse strijd voor het behoud van Nederlands-Indië was hij met zijn excentrieke en onhoudbare standpunten eenvoudigweg reactionair. In de inleiding is de hoofdfiguur als 'dwarsligger en vat vol tegenstrijdigheden' opgevoerd en de lezer hoopt dit aan het eind beter te begrijpen. We zijn dan echter over zijn privéleven niet meer te weten gekomen dan dat hij op 26-jarige leeftijd huwde met Betsy Sikkel die hem drie kinderen schonk en bij wie hij stevig onder de plak zat. Onder het grootst mogelijke voorbehoud suggereert Fasseur eenmalig een psychologisch verband. Gerbrandy werd na de bevrijding herenigd met zijn vrouw en mogelijk is de felheid waarmee hij in die periode politiek bedreef deels te begrijpen als uitlaatklep voor geldingsdrang die hij 'thuis niet maar in het publieke leven wel vond' (524). Een biograaf die meer achtergronden over het persoonlijkheid leven van zijn protagonist opvoert en plausibel suggereert hoe dit kan hebben doorgeklonken in diens werkzaam leven gaat zijn boekje niet te buiten.

Boudewijn Smits, Rijksuniversiteit Groningen

Lieve Gevers, ***Kerk in de kering. De katholieke gemeenschap in Vlaanderen 1940-1980***

(Kalmthout: Pelckmans, 2014, 504 pp., ISBN 978 90 289 7352 7).

In deze volumineuze publicatie zijn diverse artikelen en bijdragen gebundeld die Lieve Gevers, emeritus-hoogleraar Geschiedenis van Kerk en Theologie van de Nieuwste Tijd aan de KU Leuven, door de jaren heen heeft gepubliceerd over de geschiedenis van de katholieke gemeenschap en de Kerk in Vlaanderen. Centraal hierbij staat Vaticanum II en haar receptie in de Vlaamse samenleving tot in de jaren 1980. Echter, ook het ‘voortraject’ vanaf de oorlogsjaren, tot en met de jaren negentig van de vorige eeuw, vinden hun plaats in dit boek.

Rond een viertal ‘thematische zwaartepunten’ (onderverdeeld in dertien hoofdstukken) worden de afzonderlijke bijdragen gegroepeerd: De oorlog en zijn verwerking, De theologische opleiding in verandering, Vaticanum II en zijn receptie, en, tot slot, De wending van de gelovige gemeenschap. Het voordeel van deze werkwijze is dat de lezer de schat aan bijeengebrachte informatie geclusterd aangeleverd krijgt, maar de keerzijde is dat er nogal wat overlap in zit, zowel qua thematiek, uitleg van begrippen als periodisering. Zeker in de laatste twee blokken bevorderen deze doublures niet altijd de leesbaarheid. In de slotbeschouwing, met de goed gekozen titel ‘Een Kerk in tijden van hoop, transformatie en contestatie’, wordt een en ander nogmaals hernomen.

Gevers weet op een knappe wijze de verschillende niveaus waarop de veranderingen in de katholieke wereld zichtbaar waren inzichtelijk te maken tegen de Vlaamse achtergrond. Zo worden de theologische ontwikkelingen tijdens de pontificaten van Pius XII (1939-1958), Johannes XXIII (1958-1963) en Paulus VI (1963-1978) afgezet tegen het beleid van de Belgische bisschoppen, met name de kardinaal-aartsbisschoppen van Mechelen Jozef-Ernest van Roey (1926-1961) en Leo-Jozef Suenens (1961-1979). Ook de invloed van deze veranderingen op de religieuze vorming van de Belgische clerus en de prominente rol die de Leuvense universiteit daarin speelde is door het gehele boek door duidelijk aanwezig.

Interessant zijn de onderlinge vergelijkingen die de auteur maakt tussen de Nederlandse en Belgische kerkprovincie in de hoofdstukken 1, 2, 7 en 9. Zo wordt in het eerste hoofdstuk, dat de beider kerkprovincies gedurende de Tweede Wereldoorlog beschrijft, helder dat aartsbisschop Jan de Jong een feller protest liet horen op de Jodenvervolging dan zijn Belgische evenknie Van Roey. Deze laatste volgde de weg van

de stille diplomatie, waar ook het Vaticaan voor opteerde. In het tweede vergelijkende hoofdstuk wordt uiteengezet dat de verwerking van de oorlog in beide landen anders verliep. In Nederland kwam men, mede op instigatie van de kerken, redelijk snel in het reine met collaborateurs, terwijl in België zowel de 'vlucht' van koning Leopold III als de 'samenwerking' van veel nationalistisch ingestelde Vlamingen met de Duisters het politieke en religieuze debat tussen Vlamingen en Walen nog jarenlang verziekten. Het zevende hoofdstuk, waarin de onderlinge analyse wat betreft de Lage Landen wordt doorgetrokken, geeft een overzicht van dertig jaar onderzoek (1962-1992) naar het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). Ondanks dat de auteur aan het slot van dit hoofdstuk nog enkele Conciliestudies van na 1992 opnoemt, is het te betreuren dat zij de tussentijdse historiografische balans niet heeft doorgetrokken naar het heden, juist omdat er in de afgelopen decennia zoveel nieuw (receptie)onderzoek naar Vaticanum II is gedaan.

1958 vormde in feite een breukjaar, zo maakt Gevers overtuigend duidelijk. Roncalli werd verkozen tot paus (Johannes XXIII), in België kwam een einde aan de religieuze schoolstrijd door het sluiten van het Schoolpact, het aantal roepingen begon langzaam te dalen, het katholieke kritische en vernieuwende blad *De Maand* zag het levenslicht en enkele jaren later trad de hervormingsgezinde aartsbisschop Leo-Jozef Suenens aan. Eén van zijn eerste acties was het enorme aartsbisdom Mechelen te splitsen in het aartsbisdom Mechelen-Brussel en het bisdom Antwerpen. Hiermee wilde Suenens tegemoet komen aan de katholieke bevolkingsgroei in het gebied door het aantal parochies te reduceren.

Al deze ingrijpende veranderingen vormden een opmaat voor de wending of kering in de geschiedenis van de katholieke kerk in Vlaanderen. Treffend is dan ook de voorkant van het boek: een futuristische kerk ('Civitas Dei') die het Vaticaan speciaal voor de Brusselse wereldtentoonstelling van 1958 had laten ontwerpen. We zien mensen wandelen naar deze 'golvende' moderne kerk die zich als het ware steeds weer weet aan te passen aan de tijd, tenminste zo lijkt het. Dat dit zeker niet altijd het geval bleek te zijn, werd zichtbaar in de jaren na het Tweede Vaticaans Concilie. Het Belgische episcopaat, waarvan aartsbisschop Suenens op het concilie nog zo'n vooruitstrevende rol had gespeeld, bleek het in de post-conciliaire periode aanvankelijk te ontbreken aan initiatieven om het *aggiornamento* ook in de eigen kerk te laten doorklinken. Dit tot frustratie van vele hervormingsgezinde priesters en leken. Maar ook de uitvaardiging in 1968 van de encycliek *Humanae Vitae* door Paulus VI was alles behalve een aanpassing aan het algemene gevoel van die tijd, waarin er een vrijere en meer personalistische visie van de huwelijksmoraal ontstond. De grote pleitbezorger hiervan was de Leuvense theoloog Louis Janssens, maar hij was zeker niet de enige geestelijke in België die tegemoet probeerde te komen aan een meer eigentijdse beleving van de huwelijksplicht.

In de revolutionaire jaren zestig die hierop volgden, werd de discussie onder de gelovigen verbreed tot een algemeen kritisch debat over het instituut Kerk en de maatschappij. In België kwam daar nog het lastige dossier van de taalstrijd bij. Deze werd

nu toegespitst op de Leuvense universiteit. De uitspraak in 1966 van de Belgische bisschoppen dat ‘haar’ wetenschappelijke instelling één en ondeelbaar bleef werd niet meer gepikt door de links-radicalen jongeren en een deel van het professorenkorps. In 1968 kwam het uiteindelijk tot een ‘splitsing’, of preciezer geformuleerd de Franstalige afdeling van de universiteit verhuisde naar Wallonië (Louvain-la-Neuve). Aanvankelijk bleef de Theologische Faculteit en de aparte Faculteit Kerkelijk Recht nog onder één paraplu, maar niet voor lang. De ‘scheiding’ stelden de aangestelde theologische decaan Frans Neiryck en zijn secretaris Maurits Sabbe voor nieuwe organisatorische problemen (professoren- en studententekort, teloorgang internationale uitstraling, aderlating wetenschappelijke bibliotheek), maar die werden in de daaropvolgende jaren met succes weggewerkt. Thans is de theologische bibliotheek van de Leuvense Faculteit Theologie en Religiewetenschappen de grootste in haar soort ter wereld. Op een tweetal andere gebieden kwam er juist een verdere integratie in de Theologische Faculteit, zo beschrijft Gevers in de hoofdstukken vijf en zes. Zo werd het in 1942 opgerichte Hoger Instituut van Godsdienstwetenschappen, dat regulieren én leken in staat stelden om ook enige kennis op te doen in het theologische curriculum, in de decennia die daarop volgden stapsgewijs geïntegreerd in de Faculteit Godgeleerdheid. Dat andere *novum* was de ontwikkeling van de Theologische Faculteit, van een aanvankelijk voortgezette opleiding voor priesterwetenschappers, naar de algemene opleiding voor priesterkandidaten van de verschillende reguliere orden en het aartsbisdom Mechelen-Brussel. De andere Vlaamse bisdommen behielden, ondanks het verouderde model, hun eigen groot-seminarie of theologicum.

Waarom de auteur ervoor heeft gekozen om in de hoofdstukken 11 en 13 de literatuurverwijzingen niet in de voetnoten op te nemen, zoals bij de overige hoofdstukken, maar aan het slot een lijst van bronnen en literatuur te geven, is mij niet duidelijk. Ook bevatten deze delen meer typefoutjes (vergelijk 325, 330, 391, 393 en 397). Met Willem Beuken wordt ongetwijfeld de Nederlandse exegeet Wim Beuken S.J. bedoeld (169) en zijn Nederlandse medebroeder Pieter Frans Smulders is toch echt bekender onder de naam Piet Smulders (210, 235). Tot slot begrijp ik niet waarom de auteur de bedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Kevelaar in Noord-Brabant situeert (330).

Niet tegenstaande deze kleine slordigheden, heeft Lieve Gevers een uiterst informatief boek geschreven waarin de katholieke gemeenschap in Vlaanderen met veel detailkennis wordt besproken. De treffende illustraties en talloze tabellen (onder andere van aantallen seminaristen, wijdingen en studenten) hebben een extra meerwaarde, net als het bijpassende register. Als deze publicatie iets duidelijk maakt, is het wel dat ideeën en opvattingen over kerk en samenleving door de jaren heen continue aan veranderingen onderhevig zijn.

Joep van Gennip, Archief van de Nederlandse jezuïeten

Idesbald Goddeeris, *La Grande Emigration polonaise en Belgique (1831-1870). Elites en masses en exil à l'époque romantique* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013, 552 pp., ISBN 978 3 631 63391 5).

La Grande Emigration polonaise en Belgique is een herwerkte versie van een deel van het doctoraatsproefschrift van Idesbald Goddeeris, die ondertussen al vele jaren hoofddocent is aan de afdeling Geschiedenis van de KU Leuven en een rijke onderzoeksexpertise heeft opgebouwd in onder meer de geschiedenis van migratie, Oost-Europa en transnationale bewegingen. Deze thema's staan eveneens centraal in dit vlot geschreven, systematisch opgebouwd, rijkelijk gedocumenteerd en mooi uitgegeven werkstuk, dat de migratiepatronen en politieke activiteiten van Poolse ballingen in België tussen 1831 en 1870 onder de loep neemt. Hiertoe maakt de auteur gebruik van een uitgebreide en veelzijdige collectie bronnen, van persoonlijke archieven, correspondentie, periodieken, publicaties en *mémoires*, tot documenten uit lokale politiearchieven en de vreemdelingendossiers van de nationale *Sûreté Publique*. Dit materiaal levert de bouwstenen voor een uitgebreide contextualisering en prosopografie van in totaal 1019 geïdentificeerde Poolse emigranten die tussen 1830 en 1870 in België verbleven hebben.

Het spreekt voor zich dat de dubbele expertise van de auteur, als slavist en historicus, een onontbeerlijke troef was in het combineren van dit veelzijdige Poolse en Belgische bronnenmateriaal, alsook een noodzakelijke voorwaarde voor het overbruggen van de disciplinaire kloof die er tot nog toe bestond tussen de sterk gefocuste en soms hagiografische Poolse studies rond negentiende-eeuwse ballingen enerzijds, en de bredere sociaal-politieke historiografie rond migratie, ballingen en *politiques d'exil* anderzijds. Het is dan ook de expliciete bedoeling van de auteur om deze kloof te overbruggen en de specifieke casus van Poolse migranten in België te onderzoeken in relatie tot een aantal bredere debatten in de internationale literatuur over migratie en transnationale politieke ontwikkelingen in de negentiende eeuw. In zijn uitgebreide inleiding werkt de auteur systematisch zijn drie centrale onderzoeksvragen uit in relatie tot deze bredere debatten: In welke mate waren de 'ballingen' die het onderwerp van deze studie zijn, een bijzonder type migranten? Hoe effectief was hun politieke activiteit? En in welke mate had hun vestiging te maken met een bijzonder 'gastvrij' Belgisch migratiebeleid?

Deze drie centrale onderzoeksvragen vormen de leidraad voor de opbouw van het boek, dat na de inleiding in twee grote delen uiteenvalt. Het eerste deel behandelt de migratietrajecten en vestigingspatronen van de Poolse migranten in België en beslaat vier hoofdstukken. Hoofdstuk I.1 behandelt op eerder kwantitatieve wijze de migratiepatronen van 276 vluchtelingen die in de jaren na de mislukte Poolse Novemberopstand van 1830 in België terechtkwamen, hoofdstuk I.2 bespreekt de aantrekkingsfactoren die hen naar België leidden, hoofdstuk I.3 vergelijkt hun vestigingskenmerken met die van 'gewone' migranten, en hoofdstuk I.4 herhaalt de analyse voor de 100 à 200 Polen die in het kielzog van de mislukte Januariopstand van 1863-1864 in België verbleven. Uit deze analyses blijkt dat vele Polen slechts tijdelijk in België verbleven, en slechts een minderheid rechtstreeks naar België trok: veel belangrijker was de uitwisseling met Frankrijk, en in mindere mate Engeland. De aantrekking van België was dan ook niet zozeer toe te schrijven aan een grote 'gastvrijheid', maar eerder aan de geografische nabijheid van Frankrijk (waar veruit de grootste Poolse gemeenschap verbleef), de vertrouwdheid met de Franse taal, en de relatief goedkope kosten voor levensonderhoud, in het bijzonder voor meer gegoede milieus. Sociale netwerken en familiebanden speelden hierbij een versterkende rol. Zo oefende in het bijzonder het langdurig verblijf van historicus en politiek spilfiguur Joachim Lelewel een belangrijke aantrekking uit op zijn landgenoten. In termen van verblijfsduur, vestigingsplaats, beroepsstructuur en huwelijks- en integratiepatronen vallen eveneens vooral gelijkenissen op met 'gewone' immigranten. Hoewel hun migratie grotendeels om politieke redenen geïnitieerd was, bleken deze 'ballingen' zich dus in vele opzichten te gedragen zoals gewone migranten. Dit was des te meer het geval voor het cohort dat na 1864 in België aankwam, dat een nog gevarieerder profiel kende, alsook een belangrijk aandeel wier migratie niet om politieke redenen ingegeven was.

Met deze bevindingen neemt de auteur radicaal stelling tegen een eerder hagiografische en romantische traditie die negentiende-eeuwse (Poolse) ballingen omwille van hun politieke drijfveren als een 'uitzonderlijke' categorie van migranten beschouwt, en levert hij belangrijke munitie voor het pleidooi van verscheidene migratiehistorici zoals Jan en Leo Lucassen om de dikwijls arbitraire grenzen tussen zogenaamd 'politieke' en 'economische' migratie ter discussie te stellen. In relatie tot Belgische historiografie nuanceert hij in navolging van onder meer Anne Morelli de veronderstelde 'gastvrijheid' van België ten aanzien van politieke vluchtelingen.

In het tweede deel gaat Goddeeris dieper in op de politieke activiteiten van de Poolse ballingen. De centrale vraag in deze hoofdstukken is die naar de effectiviteit van hun politieke activiteit in relatie tot de doelstellingen zoals die door de actoren zelf geformuleerd werden. In hoofdstuk II.1 argumenteert de auteur dat de zogenaamde 'polonofilie' van verscheidene Belgische politieke milieus, van radicale democraten tot aristocratische kringen, sterk ingegeven was door eigenbelang en globaal genomen weinig effect had wat betreft het propageren van de Poolse kwestie. Ook de Poolse 'diplomatie d'exil' door het conservatief-aristocratische netwerk rond Adam Jerzy

Czartoryski vanuit het Parijse 'Hôtel Lambert', onderzocht in hoofdstuk II.2, was op de keper beschouwd weinig effectief in het uitbouwen van een permanente politieke invloed in België, noch in het mobiliseren van Poolse ballingen uit monarchistische milieus. Aan de andere zijde van het politieke spectrum waren ook de politieke activiteiten van radicaal democratische Poolse ballingen, onderzocht in hoofdstuk II.3, ten prooi aan een aantal structurele problemen die hun revolutionaire effectiviteit sterk beperkte: te sterke betrokkenheid bij Belgische politieke kwesties kon leiden tot uitwijzing, pogingen tot internationale agitatie liepen dikwijls achter op de feiten, terwijl de band met wat leefde bij de Poolse bevolking verwaterde door hun langdurige afwezigheid. Het resultaat was dat de politieke focus zich steeds meer richtte op interne discussies binnen de Poolse migrantengemeenschap, wat de politieke slagkracht verder onderuithaalde en een na verloop van tijd een demobiliserend effect had. Indicatief voor deze politieke heroriëntatie zijn volgens Goddeeris de Belgische publicaties van Poolse ballingen, die het voorwerp vormen van hoofdstuk II.4. Literaire en historische werken – eerder dan politieke geschriften – vormden hierbij de hoofdmoot, terwijl politieke werken dikwijls betrekking hadden op interne, persoonlijke polemieken binnen de Poolse gemeenschap. De ironie van de geschiedenis, zo merkt Goddeeris op, is dat de impact van hun geschriften uiteindelijk niet zozeer lag bij de eerder kleingeestige politieke epistels die slechts door een beperkte kring gelezen werden, maar juist bij de ruimere bijdrage die hun historische en literaire werken leverden tot de verdere ontwikkeling van een Pools bewustzijn en een Poolse identiteit.

De eindconclusie van dit werk is dus vooral een nuancering van het uitzonderlijke migratiekarakter en van het politieke belang van de 'Grande Emigration'. Daarmee levert de auteur een originele en wezenlijke bijdrage tot zowel de migratiegeschiedenis als de politieke geschiedenis van negentiende-eeuws België, Polen en Europa, waarmee andere onderzoekers in de toekomst de dialoog zullen moeten aangaan. Bijzondere troeven van het werk zijn de rijk gedocumenteerde en gecontextualiseerde empirische basis, de combinatie van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden, en de systematische, genuanceerde argumentatie die elk hoofdstuk kenmerkt. Vernieuwend is het streven om thema's en onderzoeksvragen samen te brengen die dikwijls in onderscheiden subdisciplines en/of nationale tradities bestudeerd worden, in het bijzonder sociale migratiegeschiedenis en politieke transnationale geschiedenis enerzijds, en de Poolse, Belgische en internationale historiografie anderzijds. Tegelijk vormt de poging om te communiceren met verschillende doelgroepen de achilleshiel van het werk. Zo verleidt de strakke opdeling van het boek mogelijk velen ertoe om ofwel enkel het eerste deel (in het geval van migratiehistorici) ofwel enkel het tweede deel (in het geval van politiek historici) te lezen, waarbij de meerwaarde van de combinatie van beide analysekaders dreigt verloren te gaan. De keuze om het werk in het Frans te schrijven en uit te geven, is ingegeven door de wens om in dialoog te treden met een negentiende-eeuwse en Poolse traditie die eerder het Frans dan het Engels machtig is. Tegelijk bemoeilijkt dit mogelijk

het bereiken van een internationaal lezerspubliek dat steeds meer eerder Engels dan Frans leest.

Anne Winter, Vrije Universiteit Brussel

Han R. Jordaan, Henk den Heijer en Victor Enthoven (eds.), ***Geweld in de West. Een militaire geschiedenis van de Nederlandse Atlantische wereld, 1600-1800*** (Caribbean Series 33; Leiden, Boston: Brill, 2013, 356 pp., ISBN 978 90 0424 626 3, ISSN 0921 9781).

Geweld in de West is niet zozeer, zoals de ondertitel aangeeft, 'Een militaire geschiedenis van de Nederlandse Atlantische wereld, 1600-1800'. Dat geldt eigenlijk alleen voor de inleiding en het door Victor Enthoven geschreven overzichtsartikel van deze bundel artikelen over de gewelddadige Nederlands koloniale aanwezigheid in het Atlantisch Gebied. De samenstellers zijn zich hiervan bewust en zeggen met 'dit palet van onderwerpen' dan ook 'een bijdrage te willen leveren aan de discussie' hierover (5). Zij hebben de samenhang tussen de overige negen artikelen vergroot door ze in vier thema's te groeperen. Na lezing is duidelijk dat de (vaak mislukte) militaire expedities en de omgang met de lokale bewoners, onder wie opstandige slaven, zeker stof tot discussie bieden.

Het is daarbij overzichtelijk om de vier thema's te volgen. Allereerst *Militaire Organisaties*, waarin duidelijk wordt dat de Nederlandse aanwezigheid door de spreiding over meerdere gebieden in Amerika en Afrika lokaal vaak gering was. Men moest dus steunen op bondgenoten, waarbij de plaatselijke Europeanen vaak óók niet loyaal waren. In Suriname bleken uiteindelijk, laat Jean Jacques Vrij zien, gespecialiseerde, goeddeels inheemse, korpsen het meest effectief als contraguerrilla tegen de Marrons, ontsnapte slaven en hun nakomelingen. Ook aan de overzijde van de Oceaan, in Elmina aan de Goudkust, waar Natalie Everts zich op richt, werden de blanke soldaten zeker in de achttiende eeuw steeds meer vervangen door lokale recruten: de Asafostam en de Tapoeyer, een soort mulatten. Zeker de Afaso's hadden eigen opvattingen over hoe oorlog te voeren. Op *Curaçao*, waar veel vrijen en weinig slaven waren, toont Han Jordaan aan, lagen de verhoudingen misschien het meest gecompliceerd, mede waardoor het eiland in 1800 betrekkelijk gemakkelijk in Britse handen viel.

In het tweede thema *Militair Optreden* gaat Wim Hoogbergen verder in op de strijd tegen de Marrons. 'Marronage' met bijbehorende guerrilla bleek veel effectiever dan slavenopstanden, want die mislukten. Toch kon de hardnekkigste slavenopstand, die van 1763-1764 plaatsvond in het ten westen van Suriname gelegen Berbice, alleen maar de kop worden ingedrukt, zo maakt Marjoleine Kars duidelijk, door omvangrijke directe steun vanuit de Republiek. Dit was een race tegen de klok door de ziekten die de

Europese geleerden decimeerden. De eigen sterkte werd zoals gebruikelijk vergroot door bondgenoten als indianen, terwijl men slinks probeerde tegen te gaan dat zichzelf bevrijde slaven de bossen introkken, waar ze konden veranderen in guerrillastrijders door zich aan te sluiten bij de Marrons.

Dan volgt *Maritiem Optreden*, waaruit blijkt dat de strijd tegen Europese mogendheden nog moeizamer ging. Henk den Heijer werkt een episode van zijn *Geschiedenis van de WIC* meer gedetailleerd uit. De Staten-Generaal zagen de West Indische Compagnie bij de oprichting in 1621 als een derde front in de Tachtigjarige Oorlog, naast Europa en Azië. Er volgden in de periode 1623-1625 grootscheepse aanvallen, – deels door de WIC – op zowel het Oosten en Westen van Zuid-Amerika en Afrika. De hierdoor ontstane strategische verzwakking deed de plannen goeddeels mislukken. Bij de aanval op het fort te Elmina in 1625 bezat de WIC desondanks een behoorlijke strijdmacht, maar deze aanval is leerzaam hoe men een maritieme landing kan verprutsen. De Nederlanders opereerden alsof de vijand niet zou reageren: ze gingen te ver weg aan land, waren niet waakzaam en splitsten de strijdmacht. Geholpen door lokale bondgenoten overwonnen de Portugezen.

Adri van Vliet analyseert het maritiem optreden van admiraal Michiel de Ruyter in 1664-1665 aan de roerige vooravond van de Tweede Engelse Oorlog. De Britten rolden de Nederlandse Atlantische koloniën op, wat zijn eskader ongedaan moest zien te maken. Dat lukte in Afrika, maar vervolgens nauwelijks in het Caraïbisch Gebied. De Britten wisten toen wat er ging gebeuren. Ik wil stilstaan bij een detail, aangezien het symptomatisch is voor een breder fenomeen: de soms weinig trefzekere omgang van vaderlandse historici met militaire techniek, gebaseerd op enkele onvolledige bronnen. ‘De meest gangbare kalibers werden de 18-, 24- en 36 ponders’, beweert Van Vliet over het scheepsgeschut in deze periode en De Ruyters eskader (257). Meest gangbare? 36 ponders kwamen juist sporadisch voor en 24 ponders betrekkelijk weinig. Er zijn namelijk bewapeningslijsten gepubliceerd uit de bovengenoemde oorlog, bijvoorbeeld door Van Foreest in *De Vierdaagse Zeeslag* (1983) en zelfs als bijlage XXIX in *De Jonges De Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen* deel I uit 1858 – een boek waarop Van Vliet zich beroept (258). Uit Van Foreest blijkt ook (191) dat het vlaggenschip van De Ruyters eskader *De Spiegel* in 1666 welgeteld maar 8 kanons bezat van 24 pond, verder 18 van 18, liefst 24 van 12 pond en 20 van 6. Dit was een van de sterkste toenmalige Nederlandse schepen. Alle andere schepen van zijn eskader hadden minder geschut en, zo tonen deze lijsten, destijds betekende minder ook lichter. Verder, bijvoorbeeld, was de *maximale* dracht van het zwaarste geschut geen 800 meter, maar eerder het dubbele. Van Vliet valt echter te prijzen vanwege zijn moderne visie, met aandacht voor de voortdurende brievenstroom van en naar de Ruyter. Ondanks de lange reistijd blijkt de brief verrassend genoeg een tamelijk effectief communicatiemiddel voor *command and control* vanuit het moederland. Door deze samenhang toont hij de bruikbaarheid van de moderne militaire visie – waarin commandovoering en communicatie centraal staan – als analysemiddel van het verleden.

Een ander aspect van deze moderne visie – *intelligence* – komt nog sterker naar voren bij het laatste thema, *Militaire Cultuur*. Benjamin Teensma analyseert hierin het inlichtingennetwerk van de Nederlanders in Brazilië van 1629 tot 1654, het tijdvak waarin zij zich na de mislukte eerdere aanvallen daar tijdelijk wisten te vestigen. Slechte schetskaartjes in archieven worden opeens bijzonder als zij blijken deel uit te maken van zo'n netwerk. Het fascinerende is dat deze analyse deels vanuit toenmalig vijandig – Portugees – perspectief gebeurt. De Nederlanders pasten zich niet aan de omstandigheden en het terrein aan – iets waarvan de vijand zich bewust was. Niet alleen militair-tactisch, maar ook meer strategisch: de hoofdstad werd gevestigd tussen ongezonde moerassen en de ideologische kloof met de bewoners onderschat. Ook de strijdmacht van de bewoners werd door de Nederlanders onderschat. Die ideologische kloof in Amerikaans gebied komt deels aan bod in het artikel van Wim Klooster, en wel in de vorm van beeldenstormen. Het lijkt erop dat dit protestantse heilig vuur oplaaide wanneer de soldaten gefrustreerd of kwaad waren, bijvoorbeeld wanneer de katholieke bevolking de vijand steunde. Klooster gaat ook in op geweld in bredere zin tijdens de strijd te land en ter zee. Opmerkelijk genoeg bleven excessen zoals het doden van krijgsgevangenen goeddeels uit als de Nederlanders en Spanjaarden ze via overeenkomsten tegengingen.

Concluderend valt op dat de koloniale vestiging van de Nederlanders in het Atlantisch gebied van militaire aard was, maar dat zij zich militair slecht konden aanpassen en zich alleen konden handhaven dankzij plaatselijke bondgenoten, mede doordat die beter tegen tropische ziekten waren opgewassen. Tegen zwaardere Franse en zeker Britse maritieme aanvallen was dit systeem in de achttiende eeuw niet meer bestand. Ook wordt duidelijk dat de huidige kennis van het militair geweld in de Atlantische wereld in de periode 1600-1800 veel te wensen over laat. De samenstellers noemen als lacunes de logistieke ondersteuning en het veiligheidsbeleid van de Republiek (5). Daarnaast is er bijvoorbeeld geen systematische beschrijving van het effect van de vaderlandse en vijandelijke kaapvaart op de handelsstromen in deze tweehonderd jaar en bescherming daartegen. Maar dit vereist ook onderzoek in buitenlandse bronnen. Anders gezegd, het zal wel even duren voor de wetenschap hierover uitgediscussieerd is. Al met al zet deze bundel een forse stap in de verrijking van de kennis over militair optreden in de Atlantische wereld.

Jaap Anten, KITLV

Hanco Jürgens, ***Na de val. Nederland na 1989*** (Nijmegen: Vantilt, 2014, 207 pp., ISBN 978 94 6004 193 8).

Het boek van Hanco Jürgens, historicus en wetenschappelijk medewerker aan het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA), is om twee redenen verrassend en onorthodox. Ten eerste wordt in de Nederlandse *Zeitgeschichte* een cesuur geplaatst die eigenlijk bij de geschiedenis van de Duitse en Europese hereniging met het einde van het communisme lijkt te horen. Het is gebruikelijk om voor 1989 hoogstens de Nederlandse vrees voor een herenigd Duitsland en de ontstemming tussen Lubbers en Kohl breed uit te meten. De titel maakt dus nieuwsgierig, ook al omdat op de omslag een iconische foto van de val van de Berlijnse muur prijkt. Ten tweede zijn syntheses van de afgelopen kwarteeuw een genre dat historici meestal mijden. Het laatste voorbeeld is nu bijna een kwarteeuw oud: in 1992 schreef Hans Righart *Het eind van Nederland?* over het ontzuilde Nederland sinds de jaren zeventig met het einde van de dominante identiteiten en ideologieën. Eenzelfde verlies aan oriëntatie en politieke cultuur is ook Jürgens' *Leitmotiv*.

De eerste twee hoofdstukken zijn wat dat betreft niet de sterkste. Onder de titel 'De dunne huid van Nederland' moet duidelijk worden dat het een illusie is te menen dat de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen achter de dijken nauwelijks beïnvloed zijn door de historische veranderingen bij onze burens en in Europa. Jürgens identificeert drie interessante, maar niet al te verrassende thema's: de crisis van de democratie, het einde van de volkspartijen en Nederland in Europa. De impact van de val van de muur en het einde van de Koude Oorlog wordt vervolgens naar mijn smaak té impressionistisch uiteengezet. De lezer wordt verwezen naar een Global Connectedness Index, naar Pim Fortuyn, de internet-revolutie en de toenemende Angelsaksisch hegemonie in de internationale wetenschap. Ook in het volgende hoofdstuk hinkt de auteur nog op twee gedachten – het verloop van de Duitse eenwording wordt kort geschetst, maar ook de reacties in de Nederlandse politiek en media komen aan bod. Een aardig accent dat de auteur daarbij zet, is de wederzijdse sympathie tussen de burgerrechtenbeweging, de latere Ossies en Nederland vanuit de kerken, de vredesbeweging en niet in de laatste plaats een gedeeld wantrouwen tegen de Helmut Kohls en Karl-Heinz Rummenigges.

De zes daarop volgende hoofdstukken als de hoofdmoot van het boek demonstreren de essayistische bedoelingen van de auteur. De drie geïdentificeerde thema's vormen uiteindelijk wel de rode draad van het boek, maar zijn niet het

ordenende principe van de hoofdstukken. Voor de geïnteresseerde lezer is er een terugblik op de bekende vroegste duidingen van 1989 als historische cesuur door auteurs als Eric Hobsbawm, Tony Judt, Samuel Huntington en Francis Fukuyama voor de coulissen van de grote gebeurtenissen na ‘het einde van de geschiedenis’ – van 9/11 tot IS, van vorming van de GOS tot MH17: meer up-to-date kan een historische studie niet zijn. Het verhaal van de ontwikkelingen in Nederland in 1989 ademt vergeleken met de wereldpolitiek, bedoeld of onbedoeld, een onmiskenbare spruitjeslucht: het reiskostenforfait, de Drie van Breda en commerciële televisie waren de grootste twistappels van politiek en publiek in de polder in die jaren.

Voor veel lezers zal dit boek een aha-erlebnis zijn. Niet alleen de grote namen en historische gebeurtenissen passeren de revue, maar ook talrijke half-vergeten momenten en media-events, minder bekende Nederlanders: Thijs Wöltgens, het Srebrenica-rapport, Jaap de Hoop Scheffer, Paul Scheffer, het EU-referendum en Ina Brouwer. Ingebed worden deze personen en gebeurtenissen in de grotere concepten van de tijdsgenoten én historici die tegelijk kritisch tegen het licht worden gehouden: verzuiling, poldermodel, diplomademocratie en generatieconflicten.

Het goede ritme van het verhaal verraadt de ervaren schrijver. Na het laatste hoofdstuk rijst desondanks de vraag welke doelgroep de auteur voor ogen heeft. De insteek en uitwerking suggereren dat het om de generatie Nederlanders gaat die 1989 bewust heeft meegemaakt en die, nu deze cesuur definitief geschiedenis is geworden, op zoek is naar meer duiding en ordening van deze caleidoscoop aan gebeurtenissen en daarbij conceptuele diepgang niet schuwt. Dit vereist een zekere lichtvoetigheid en associatieve benadering. De auteur houdt deze balans consequent vol, laat zich slechts enkele keren op een historiografisch zijspoor lokken dat hier niet bij past. Het boek verbindt de gebeurtenissen en achterliggende trends zonder haperingen en in een vlot leesbaar betoog op een zinvolle en afwisselende manier. De keerzijde voor deze insteek is hoogstens dat het verhaal – anders dan bijvoorbeeld bij de eerder genoemde Righart – geen *Gesamtkunstwerk*, geen in zich gesloten interpretatie vormt. Maar misschien past dat juist bij het einde van de geschiedenis en bij een periode die vooral daardoor gedefinieerd wordt als *na* de val van de muur. Terwijl *Het einde van Nederland?* de lezer de mogelijkheid bood om te extrapoleren voor de nabije toekomst, heeft Hanco Jürgens, wellicht namens het Duitsland Instituut, voor Nederland vooral het advies om het nieuwe economische gewicht en politieke leiderschap van Berlijn te onderkennen en meer te waarderen. De muur tussen Oost- en West-Berlijn is dan wel verdwijnen, lijkt hij te willen zeggen, maar die tussen Enschede en Gronau?

Wim van Meurs, Radboud Universiteit Nijmegen

Martijn Kleppe, ***Canonieke icoonfoto's. De rol van (pers)foto's in de Nederlandse geschiedschrijving*** (Dissertatie Rotterdam 2013; Delft, Zutphen: Eburon, 2013, 264 pp., ISBN 978 90 5972 722 9).

In this clearly written and richly illustrated book, historian Martijn Kleppe has investigated which photographs returned most often in Dutch high school history books between the years 1970 and 2000. The main question the book asks is whether these photographs have functioned as *iconic* photographs, a group with membership gradience dependent on nine possible characteristics divided into three categories: production (e.g., does the photograph refer to an archetype?), distribution (e.g., has the photograph been published often?) and reception (e.g., has the photograph been given a symbolic meaning?). The first third of the book consists of two chapters in which the main concepts of the study as well as its methodology are introduced. Next follow a short chapter on the most reproduced photographs in the investigated school books, two chapters on individual photographs – a 1912 photograph of Dutch socialist leader P.J. Troelstra giving a speech and a 1970 photograph of a protest against abortion laws by the Dutch feminist group Dolle Mina –, a chapter with an analysis of the usage of photography in the 2006 ‘Canon of the Netherlands’ project and finally a conclusion.

Combining concepts from cultural memory, visual culture and content influence studies – the latter field analyses how media products are assembled, for instance by gatekeepers such as editors –, the book is clear and consistent in its use of concepts, while its main innovation is its structural-qualitative research method, which combines qualitative and quantitative methods. Of the three categories mentioned above (production, distribution, reception), the book only looks at the first two (no [former] students or teachers were interviewed) by analyzing the circumstances of production of the photographs, by briefly describing their social biography and finally by analyzing their appearances in the high school history books. 412 such books with a total of 3,921 photographs were analyzed, leading to a ‘top ten’ of most occurring photographs—for instance, the two mentioned above returned thirty and twenty times, respectively, forming numbers one and two of this top ten. A final part of the book’s methodology consists of semi-structured interviews with the editors of the schoolbooks and with the secretary of the 2006 canon project, a key figure in the selection of this project’s images.

In the third chapter it is described that all photographs were labeled in a digital database using software called Fotostation Pro. For each photograph, information about the book in which it was published was recorded as well as information about the photograph itself (e.g., themes and period of production). This yields a number of valuable insights, to give another top three: 18.7% of the photographs in these school books are in some way connected to the Second World War; 6.5% to decolonization (I presume primarily of Indonesia) and 6.3% to the economic crisis of the 1930s. Strikingly, 42.2% of the photographs are labeled 'unclear' in terms of their subjects and serve no didactic purposes, the book holds.

The chapters on the Troelstra and Dolle Mina photographs both offer well-documented and fascinating accounts of the production and early circulation of these images. Both chapters offer meticulous information about photographers, where these photographs were printed and how the photographed subjects themselves, so Troelstra and Dolle Mina, used the images. The book only discusses in passing the visual cultures that made both photographs possible and the connections it makes (for instance between Dolle Mina's bared bellies and Marilyn Monroe's billowing dress from the 1955 film *The Seven Year Itch*) sometimes seem arbitrary. Written by a historian, the book largely lacks a vocabulary for both visual and textual analysis, for instance of the narrative structures of the texts surrounding the photographs in each publication. It is particularly the second part of each of these chapters that is less convincing, because of their nearly absent treatment of the photographs' social biography outside of the high school textbooks. Maybe it is too much to ask, after all in this research project almost 4,000 photographs in more than 400 books were coded! Yet of these 4,000 only two are analyzed in some depth. What are missing are essentially two elements. First of all, an account of the broader social-historical context. For instance, in the Troelstra chapter, we read nothing about the history of social democracy in the Netherlands after 1918, of changing conceptions of socialism in the Netherlands or on the collapse of the Soviet Union. Instead, no more than an enumeration is offered of the photograph's return in the public sphere, after which the book brings the reader directly to the schoolbooks and their editors. There, the focus is too much on individual choices and not enough on social and cultural processes and the ensuing dynamics of cultural remembrance. In these latter analyses, the second lack of these chapters becomes clear, namely that they do not understand cultural memory as a product of the present. Instead of describing the (perhaps) changing meanings of these photographs in school books between 1970 and 2000 and analyzing these changes within a broader, historical framework, the book limits itself to pointing out 'historical errors', particularly in the usage of Troelstra's 1912 photograph to illustrate a 1918 event. The interviews with the schoolbooks' gatekeepers thereby offer worthwhile views of selection processes, but the book treats their decisions as individual and autonomous and not as conditioned by dominant discourses. It is because of this lack of social analysis and an exclusive focus on individual decisions that the book cannot answer its own important question which factors produce an iconic

photograph and ends with the rather disappointing statement that iconic photographs remain mysteries.

All in all, *Canonieke icoonfoto's* has much to offer. What makes it an exciting read is its combination of quantitative and qualitative methods, resulting in well-founded claims about which photographed subjects and which particular photographs return most in the corpus it investigated. The database that has been assembled for this project has been made available for other researchers, meaning that this no doubt time-consuming piece of work can in the future yield even more important results. Students of history, photography and other disciplines, as well as a general audience, will no doubt be inspired by what this book has to offer, in terms of both its methods and its results. Finally, the analyses of the production and initial circulation of the Troelstra and Dolle Mina photographs are exciting and memorable.

Paul Bijl, University of Amsterdam and KITLV/Royal Netherlands Institute for Southeast Asian and Caribbean Studies

Sandra Langereis, *De woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)* (Sleutelfiguren; Amsterdam: Balans, 2014, 399 pp., ISBN 978 94 600 3345 2).

Christoffel Plantijn certainly deserves his inclusion in the series 'Sleutelfiguren', an initiative of the Prins Bernard Cultuurfonds set up in 2007 with the aim to present (eight) key figures who significantly shaped Dutch society. Given the wealth of material that is available about this man and his impressive printing house (in the printed edition of Plantijn's letters and business documents, in the archives of the Plantin-Moretus Museum in Antwerp and elsewhere), it is surprising that there has not been an earlier biography of him and his wide-spread business activities. Sandra Langereis' well-researched and well-presented book, volume 6 of the above-named series, is, therefore, a much welcome contribution to our knowledge of not only a remarkable man and his family, but also of the world of business and publishing in the turbulent times of sixteenth-century Antwerp.

The series is aimed at a wider readership. Within this parameter, Langereis has done an excellent job in making her voluminous study of almost 400 pages very readable, but also deeply embedded in scholarship, with the bulk of the academic apparatus packaged in an appendix with a survey of the sources and the secondary literature and carefully selected footnotes. For the academic reader, Langereis' strategy not to overload the book with all too many (often foreign) names can be frustrating at times – Andreas van Gennep, Hebrew professor in Leuven and teacher of Andreas Masius, for instance, remains consistently anonymous in the text – but many useful details can be traced in the annotations.

Langereis has chosen for a convincing kaleidoscope of family history, business history, intellectual history and a presentation of the wider historical background of the emerging and eventually exploding confessional and political conflicts in the Low Countries. Readers can skip chapters devoted to details of the story that they might find less interesting (although for the present reviewer it was just the mixture of these themes that succeeded in bringing all aspects of Plantijn's achievement and legacy to life). This strategy sometimes leads to repetitions. However, with such a substantial book, a reminder of earlier information might also be welcome. The arrangement is largely chronological, although the presentation of Plantijn's efforts for his first major enterprise, the Dutch dictionary, which he realized when he was already reasonably well connected

in Antwerp and had a team of experts as well as some money at his disposal, appears in chapter 5 (of 12 overall), which leaves a chronological gap between Plantijn's youth and apprenticeship in France and the establishment of his business in Antwerp. It is here, however, where the reader finds an explanation for Langereis' choice of title. 'De woordenaar' unfolds Plantijn's vision of a standardized Dutch language as a tool to foster unity in the 'elusive Netherlands' of his times, and of his efforts to realize this goal. – This dedication to the Dutch language seems all the more striking since Plantijn never mastered its finer nuances and conducted most of his correspondence in French. Next to the Polyglot Bible, his *Schat der Neder-duytscher spraken* (1573), the *Dictionarium Teutonico-Latinum* (1574) and the *Etymologicum Teutonicae linguae* (1599) are presented here as the lasting legacy for Dutch society of this immigrant from Tours.

After the first chapters on Plantijn's precarious childhood and early education in France (with additional information on educational concepts and practices of the time) the story gathers momentum upon his arrival in Antwerp, a metropolis offering chances for aspiring men and women with a business vision and a sharp eye for new opportunities. Plantijn and his wife Jeanne have certainly responded to these challenges with a keen understanding of early modern market forces in an international mercantile surrounding. We are repeatedly and rightly reminded of the difficulties that a family with no established networks in the city and no money at their disposal had to overcome. The Plantijns developed a family-strategy, incorporating the potential of their five surviving daughters, who played an important role in the business not just as pawns on the marriage market, but as entrepreneurs in their own right. Plantijn also heavily utilized his links with childhood friends and his foster-family in Paris, which were also fortified through marriage bonds. The reader is constantly reminded that Plantijn would not have realized his ambitious printing plans aiming at the high-end of the market, if he could not have relied on the steady income from his international trade with luxury textiles (in the competent hands of his daughter Martine) and from the equally steady production and sale of cheap prints such as almanacs. Plantijn's family business (which gradually expanded to include his sons-in-law) thus unfolds as an enterprise with a vision for a specific place in the market, a risk-spreading strategy (including property investment and business-diversification), a sense of opportunity, which transgressed political and confessional lines, and with (international) networks, which generated capital as well as expertise on the shop floor. Langereis can certainly bring to life the energy and the drive underlying Plantijn's plans, which are visible, for instance, in his relentless and ultimately successful attempt to woo King Philip II of Spain as his patron (a mixed blessing as it turned out when the production costs for the Polyglot Bible exploded and Philip turned a deaf ear to pleas for support). In this story, Christoffel Plantijn emerges as the role model of a successful entrepreneur: an international networker (with migrant background), flexible in approach, but firm in vision, which is both geared towards income maximization, and also towards the spreading of knowledge and understanding in a

world fractured by confessional strife and war. A hard-worker, but also a family man, who never forgot his humble beginnings.

Sandra Langereis successfully navigates her readers through a labyrinth of themes ranging from theological debates about passages of scripture to the volatile market of calves' hides used for the production of expensive books. She also masters to explain the often complicated details of early modern printing including the management of its hardware: paper and parchment, different letter types and machinery (and the experts to handle them). The details about trade-mark letter types and the uses of the various alphabets is fascinating and reminds the reader of the highly complicated business behind early modern books – it also invites us to a visit to Antwerp's Plantin-Moretus Museum and its unequalled collection of 278 moulds, 4,477 punches and 15,825 matrices for the production of around 80 different letter types, including Greek, Hebrew, Syrian, and Ethiopic styles of letters.

Raingard Esser, Rijksuniversiteit Groningen

Marie-Charlotte Le Bailly, ***Een Haagse affaire. De verloren eer van Sophia van Noortwijck (1673-1710)*** (Amsterdam: Balans, Den Haag: Nationaal Archief, 2013, 232 pp., ISBN 978 94 600 3630 9).

Sophia van Noortwijck werd in 1673 geboren in een Haagse familie die er, zoals zoveel andere families in de Gouden Eeuw, in één, twee generaties tijd in was geslaagd om rijkdom en aanzien te verwerven. Meermaals kwam dat jonge aanzien echter onder druk te staan. Sophia's moeder sleepte een reputatie van overspeligheid met zich mee, haar broer stierf aan de gevolgen van een duel en haar vader werd samen met zijn schoonvader beschuldigd van het verduisteren van generaliteitsgelden. Desondanks mocht de familie zich verheugen in de gunst van de Oranjes. Tijdens het Rampjaar werd Sophia's vader door de stadhouder benoemd in de Haagse vroedschap en aangesteld als zijn thesaurier en rentmeester-generaal. In 1679 stierf hij onder verdachte omstandigheden. Het gerucht wilde dat hij zelfmoord had gepleegd.

Sophia zelf was vanwege haar schoonheid en het vooruitzicht dat ze de enige erfgenaam van haar ouders zou worden, een gewilde jonge vrouw in de Haagse society. Met verschillende heren had ze, kennelijk gestimuleerd door haar moeder, intieme omgang. In 1695 raakte ze zwanger van een edelman, die echter weigerde met haar te trouwen – ook na de geboorte van het kind. Ze moet toen al Salomon Pereira hebben gekend, zoon van een schatrijke bankier. Met hem begon ze een verhouding en ook deze affaire leidde tot een buitenechtelijk kind. Trouwen met de klaploper Pereira was echter onmogelijk, omdat hij joods was en al een vrouw had van wie hij niet kon scheiden. Bovendien verzette zijn familie zich met alle mogelijke middelen tegen een huwelijk. In 1700 werd hij op verzoek van zijn vader in een verbeterhuis opgesloten. Korte tijd later werden Sophia en haar moeder gearresteerd en volgde een rechtszaak voor het Hof van Holland. Sophia kwam er vanaf met een flinke boete, haar moeder werd veroordeeld tot levenslange opsluiting in een tuchthuis vanwege het aanzetten tot overspel. Met die vonnissen was het schandaal nog niet ten einde, want in de nasleep volgden nog twee opmerkelijke onthullingen. Allereerst bleek dat de advocaat-fiscaal (openbaar aanklager) Sophia had gedwongen tot een huwelijk met zijn enige zoon. Daarnaast kwam uit dat ook de griffier zich had misdragen. Tijdens het gerechtelijke onderzoek had hij spullen van de verdachten verduisterd en Sophia lastig gevallen. Uiteindelijk stond dus niet alleen de eer van moeder en dochter op het spel, maar ook de goede naam van het Hof.

Jacob van Lennep schreef in 1856 over deze geruchtmakende affaire aan de hand van het omvangrijke procesdossier het boek *De moeder en de magistraat*. In 1912 deed de joodse Hagenaar Eduard van Biema aan de hand van gedeeltelijk onbekende bronnen het onderzoek nog eens over. Van Lennep en Van Biema beschreven het optreden van Sophia en haar moeder met een in negentiende-eeuws fatsoen gedoopte pen. Daarbij richtten zij hun morele pijlen vooral op de moeder: die zou haar dochter bewust hebben aangezet tot buitenechtelijke relaties om haar ongeschikt te maken als huwelijkskandidaat – daarmee zou ze namelijk uitgesloten blijven van een legaat van haar grootouders. Tegen deze zienswijze keert rechtshistorica Marie-Charlotte Le Bailly zich in *Een Haagse affaire*. Maar Le Bailly's ambitie reikt vanzelfsprekend verder dan het rechtzetten van deze interpretatie. Ze wil met haar boek het hele verhaal aan de hand van nog niet eerder geraadpleegde bronnen – de uitgebreide aantekeningen van raadsheer-commissaris (onderzoeksrechter) Adriaan Pieter de Hinojosa – nog een keer vertellen en de gebeurtenissen in een historische context plaatsen, met meer begrip voor de moeilijke positie van moeder en dochter, oftewel voor hun 'penibele situatie'. Ze stelt zelfs dat het haar bedoeling is 'hun eer te herstellen' (16).

Context bieden en thematiseren is iets wat Le Bailly inderdaad doorlopend doet. Vooral de eerste helft van haar studie bevat tal van uitweidingen, vaak in de vorm van een korte paragraaf, over de meest uiteenlopende thema's waar ze tijdens haar onderzoek tegenaan liep en die we uit de historische literatuur van de laatste twintig jaar kennen, zoals humor, wonen op stand, opvattingen over eer, corruptie, erfrecht en nieuwe rijkdom (haar bewering dat de Van Noortwijcks niet volledig werden geaccepteerd omdat zij *nouveaux riches* waren, weet ze overigens niet met bronnen te onderbouwen). Dit alles gebeurt vrij plichtmatig en doordat de auteur in de eerste hoofdstukken voortdurend vooruitloopt op gebeurtenissen en ontwikkelingen die pas in de tweede helft van haar boek in een chronologisch verband worden geplaatst, wil het verhaal maar niet van de grond komen. Het ontbreken van een goede redactie helpt wat dat betreft ook niet. Dat is jammer, want uit alles blijkt dat Le Bailly een enthousiaste en kundige onderzoeker is en vooral met betrekking tot het zo ingewikkelde juridische kader een goede, betrouwbare gids.

Dat *Een Haagse affaire* niet helemaal weet te overtuigen, is niet alleen te wijten aan de compositie van het boek. Ook het uitgangspunt van de auteur is wat mij betreft weinig gelukkig. Enkele jaren geleden stelde Donald Haks in een korte biografie van Sophia van Noortwijck in het *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (later opgenomen in *Els Kloeks 1001 Vrouwen*) dat een uitvoerige beschrijving van haar positie, omgeving en leefwereld een vruchtbaarder benadering beloofden dan een moralistische invalshoek en dat haar gedrag zo wellicht beter te verklaren was. Die aanbeveling heeft Le Bailly slechts ogenschijnlijk overgenomen. Haar verlangen om de eer van Sophia en haar moeder te verdedigen en te polemiseren tegen Van Lennep en Van Biema doet misschien sympathiek aan, maar is weinig zinvol en laat haar in zekere zin in dezelfde valkuil trappen als haar voorgangers. Want ze geeft weliswaar een overvloed aan context, maar een

helder, richtinggevend perspectief en interpretatiekader ontbreekt. Een meer consequente benadering van het schandaal vanuit mannelijke en vrouwelijke eerconcepten en de seksuele moraal van de Haagse *beau monde* had haar verhaal waarschijnlijk meer samenhang en betekenis kunnen geven.

Sophia van Noortwijck zou zelf waarschijnlijk niet gelukkig geweest zijn met het opnieuw oprakelen van het schandaal waarin ze met haar moeder verwickeld was geraakt. Ze vreesde de hoon van de wereld, blijkt uit een brief die ze vanuit de gevangenis aan haar minnaar schreef. Zo gezien is het maar de vraag of Le Bailly haar met deze studie echt een dienst bewees. Gelukkig telt onze wens om de doden te begrijpen zwaarder dan de wanhoop van deze vrouw in een Haagse cel.

Conrad Gietman, Centraal Bureau voor Genealogie / Hoge Raad van Adel

Ad van Liempt (ed.), ***De jacht op het verzet. Het meedogenloze optreden van Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*** (Amsterdam: Balans, 2013, 396 pp, ISBN 978 94 6003 597 5).

Als weinig anderen is de journalist en programmamaker Ad van Liempt bijzonder productief met publicaties over de bezettingsjaren en de nasleep daarvan. Wat professionele historici opmerkelijk genoeg niet leverden – een handzame monografie over de bezettingsjaren – leverde Van Liempt met zijn boek *De Oorlog*, een bijproduct van de gelijknamige door hem gemaakte televisieserie. Daarnaast verschenen verschillende titels met afwisselende thema's over de jaren 1940-1945: over de Utrechtse Maliebaan waar de NSB en de SS maar ook kerk en verzet vlak naast elkaar bestonden, over de Colonne Heinecke die Joden opspoorde en daarvoor premies opstreek (*Kopgeld*), over *Verzetshelden en moffenvrienden* en over de verzetsman Gerard Reeskamp die na de oorlog in ongenade viel en veroordeeld werd (*De drogist*). Karakteristiek voor deze titels is niet alleen dat zij zeer toegankelijk geschreven zijn, maar ook dat individuele geschiedenissen en morele vraagstukken steeds centraal staan, zonder dat men als lezer steeds met een opgeheven vinger van de auteur wordt geconfronteerd. Daarnaast was Van Liempt mederedacteur van de bundel *Jodenjacht* over de rol van de Nederlandse politie in de Jodenvervolging, waarop het hier besproken boek volgde: *De jacht op het verzet. Het meedogenloze optreden van de Sicherheitsdienst en Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Bij beide bundels werkte hij samen met het goeddeels zelfde team van jonge historici die gezamenlijk het bronnenonderzoek verrichtten en afzonderlijk de hoofdstukken schreven. Voor *De jacht op het verzet* onderzocht het team een jaar lang tweehonderd naoorlogse strafdossiers van inmiddels overleden Duitse en Nederlandse oorlogsmisdadigers, waarbij zij namen en geschiedenissen tegenkwamen van 12.000 slachtoffers van deze misdadigers. Aldus ontstond een overzicht van het precieze lot van duizenden illegale werkers, maar ook van toevallige passanten die niets met de illegaliteit te maken hadden en slechts door toeval slachtoffer werden. Met deze documentatie staan nu voor veel nabestaanden via het Nationaal Archief in Den Haag gegevens ter beschikking over de verzetsacties van hun familieleden en over de wijze waarop zij in het vangnet van politie en SD geraakten.

De focus van de bundel ligt echter niet op het verzet, maar op de jacht op degenen die zich verzetten en daarmee op het gruwelijke optreden van de *Sicherheitsdienst* en de

Nederlandse politie. Het is vooral dat laatste dat deze bundel laat zien: een schier eindeloze opsomming van gewelddadige, wrede en sadistische voorvallen, die echter geen uit de hand gelopen, betreurenswaardige uitschieters zijn, maar een systeem vertonen. Grof geweld, executies, martelingen, diefstal en zelfverrijking, brandstichting, het vormde allemaal een intrinsiek onderdeel van het werk van de SD en de behulpzame Nederlandse politiediensten. Nieuw zijn de meeste gegevens niet en dat geldt ook voor de constatering dat het excessieve karakter van dit gewelddadige optreden toenam naarmate de bezettingstijd verstreek en in het laatste oorlogsjaar zijn dramatische dieptepunt bereikte. Nieuw zijn wel de vele details en de omvangrijke schildering van individuele gevallen, of het nu om het beruchte Scholtenhuis in Groningen gaat, om Rotterdam, Terneuzen, Maastricht, Roermond of Leeuwarden, overal was sprake van dezelfde soort taferelen. Door de intensieve bestudering van de naoorlogse strafdossiers kon het in grote lijnen al bestaande beeld worden ingekleurd op microniveau waarbij zowel daders als slachtoffers als individuele personen zichtbaar worden. Hierin ligt een belangrijke verdienste van de bundel: zoals Van Liempt ook in andere publicaties een algemeen patroon presenteert aan de hand van concrete personen en gebeurtenissen, zo ontstaat opnieuw een caleidoscopisch beeld door de aaneenrijging van verhalen over specifieke personen. Daarbij gaat het niet zozeer om de uitvoerige en deels ook bekende portretten van hooggeplaatste nationaal-socialisten als *Generalkommissar Hanns Albin Rauter* en de *Befehlshaber der SiPo und des SD Willy Lages* (Amsterdam). Interessanter zijn de beschrijvingen van de eerder regionaal bekende SD-ers en SS-ers als Richard Nitsch (Maastricht) en Robert Lehnhoff (Groningen) alsmede de vele onbekendere personen die de revu passeren en op lokaal niveau actief waren. Velen daarvan stonden tijdens de bezetting plaatselijk bekend als ‘de beul van ...’, de ‘Schrik van ...’ of de ‘grootste boef van ...’. Vooral door de vele en lange citaten uit de naoorlogse strafdossiers krijgt de lezer gebeurtenissen levensecht en zeer direct gepresenteerd. Ook hierin ligt een verdienste van de bundel.

Tegelijkertijd ligt daarin ook een zwakke schakel. De gepresenteerde afzonderlijke (korte) verhalen domineren zo zeer, dat het boek daardoor op veel plaatsen een gebrek aan structuur, samenhang en analyse vertoont. Dit wordt slechts gedeeltelijk te niet gedaan door de duidelijker thematische hoofdstukken als ‘Onder invloed’ of ‘“Klein” verzet, grote gevolgen’. In het eerstgenoemde beschrijft Elias van der Plicht overzichtelijk het tot op heden nog onderbelichte thema van overmatig alcoholgebruik binnen de politiediensten en de gevolgen daarvan voor de slachtoffers tijdens de verhoren of arrestaties. In het tweede staat Liesbeth Sparks stil bij de drama’s die soms voortvloeiden uit ‘het bescheiden, onbedoelde, of symbolische verzet’, zoals het verhaal van de groep jongens die in mei 1941 aan de haven in Maassluis de pech hadden dat één van hen hard op zijn vingers floot. Aan boord van de aan de kade afgemeerde Duitse oorlogsschepen werd dat door een aantal mariniers verwisseld met het dagelijkse fluitsignaal aan boord om de scheepsvlaggen te strijken met als gevolg grote verwarring en chaos. Een aantal jongens werd kort daarop afgevoerd naar het concentratiekamp Sachsenhausen waar

vier omkwamen en waarvandaan zeven na acht maanden weer naar huis mochten. Het is slechts één voorbeeld uit een lange serie van ogenschijnlijk onschuldige voorvallen met een dramatisch vervolg.

Het hoofdstuk met het hoogste analytische gehalte is dat van Anne-Marie Mreijen over de rol van de Landwacht, het eind 1943 opgerichte hulpkorps dat oorspronkelijk ten doel had Nederlandse nationaal-socialisten te beschermen. In de praktijk ontwikkelde deze regionaal georganiseerde hulppolitie zich tot ongedisciplineerde, gewelddadige en met veel willekeur handelende eenheden, die de regio's waar zij optraden goed kenden en aldus een niet te onderschatten rol konden spelen in de jacht op het lokale verzet. Als geen ander in de bundel is Mreijen in staat de geschiedenis, ontwikkeling en betekenis van een deelthema te beschrijven aan de hand van individuele en los van elkaar staande gevallen, een prestatie met een zeer lezenswaardig resultaat.

De vraag naar de waarde van *De jacht op het verzet* voor vakhistorici moet met terughoudendheid worden beantwoord. De bundel levert ongetwijfeld nieuwe details en maakt duidelijk hoe structureel meedogenloos het politieoptreden bij de vervolging van de illegaliteit was, maar op een enkele uitzondering na zijn de artikelen te zeer een aaneenschakeling van voorbeelden, springend van geval tot geval. Dit laat de wens onverlet dat Ad van Liempt zijn productiviteit voortzet, want als geen ander kan hij de bezettingstijd en de nasleep ervan aan een breder publiek presenteren.

Friso Wielenga, Zentrum für Niederlande-Studien, Westfälische Wilhelms-Universität Münster

Zweder von Martels (ed.), **‘Oefenschool der Muzen, werkplaats der wetenschap’**. **De stichting van de Groninger Academie in 1614** (Studies over de geschiedenis van de Groningse Universiteit 7; Hilversum: Verloren, 2014, 224 pp., ISBN 978 90 8704 450 3).

Dit boek is een congresbundel over de stichting en de stichtingsakte van de Groningse universiteit in 1614, het zogenaamde Eeuwig Edict, dat, zoals Zweder von Martels nu wel definitief aantoon, door de grote Oostfriese humanist en eerste rector Ubbo Emmius geschreven moet zijn. Alle artikelen, die vanuit een veelheid van disciplinaire perspectieven zijn geschreven, zijn de moeite van het lezen waard voor wie in de universiteitsgeschiedenis, wetenschapsgeschiedenis of cultuurgeschiedenis van deze periode is geïnteresseerd. Hier ontbreekt de ruimte om dat per artikel toe te lichten. Ik beperk mij tot wat het grote thema van het boek blijkt te zijn: de spanning tussen humanisme en orthodoxie.

Het Eeuwig Edict was niet alleen wat wij nu de *mission statement* zouden noemen van de nieuwe universiteit maar ook het belangrijkste marketinginstrument omdat het in alle Nederlandse en vele buitenlandse steden als plakkaat werd opgehangen om aankomende studenten te winnen voor een studie aan de nieuwe universiteit. De Latinist Von Martels claimt dat het van alle stichtingsdocumenten qua vorm en inhoud het beste de tand des tijds heeft doorstaan (8) en daar is zeker iets voor te zeggen. Emmius schrijft fraai en concies Latijn, maar ook maakt hij in de beste humanistische trant duidelijk dat dit een universiteit zal zijn waar geleerdheid geen doel op zich is, maar die in dienst van de samenleving (*‘fortunam patriae’*) zal staan. Naast de krijgsdienst der wapens is er de krijgsdienst der geleerdheid ten behoeve van staat en kerk. Lokin laat elders in de bundel zien dat de door de militante calvinist en theoloog Lubbertus geschreven stichtingsakte van de Franeker academie uit 1585 veel sterker dan het Eeuwig Edict de nadruk op theologie legt (85). Studenten worden vooral gezien als toekomstige bestuurders van staten, kerken en scholen (33). In dit kader past ook het voorbeeld van de koning van Napels, Alfonso de Wijze, die, zo laten Von Martels en Kemper zien, op iconische wijze wordt opgevoerd als vorst die geleerdheid boven de wapens stelde. Juist door het Eeuwig Edict te begrijpen vanuit de klassieke retorische voorschriften zoals de *‘chreia’* maakt Von Martels aannemelijk dat Alfonso feitelijk de stand-in was voor stadhouder Willem Lodewijk, die, omdat hij nog leefde, niet goed als voorbeeld kon dienen. Geleerdheid diende wel ingebed te zijn in *pietas*, een verinnerlijkt normbesef, dat de

'bonae litterae' (de 'goede letteren', en niet, zoals vaak gedacht, de 'schone letteren') bijbrachten. In deze humanistische duiding van de oprichting van de Groningse universiteit past natuurlijk ook het feit dat men in 1614 nadrukkelijk teruggreep op de vijftiende-eeuwse Aduarder kring van humanisten zoals Wessel Gansfoort en Agricola, en wel zozeer, dat het Van Berkel de uitspraak ontlokte dat de Groninger universiteit kennelijk zijn grootste bloeitijd kende nog voordat hij was opgericht (110). Er zijn recentelijk door Van Moolenbroek wat relativerende opmerkingen gemaakt over deze groep geleerden. Akkerman verdedigt de kring door er op te wijzen dat zij als eersten boven de Alpen een briefcultuur cultiveerden waarbij het Latijn als taal tot een instrument werd gesmeed waarin alle gemoedsbewegingen die onder vrienden gedeeld worden soepel konden worden uitgedrukt. In dit humanistische patroon past ook het optreden van de eerste juridisch hoogleraar Brunsema, die tussen 1596 en 1601 door de Staten was aangesteld omdat zij met een juridische faculteit de eerste aanzet tot de stichting van een universiteit wilden geven. Brunsema vatte zijn functie ook al weer praktisch op door zich in allerlei landskwesities te verdiepen die door de burgeroorlog actueel waren.

Zo lijkt het beeld van een universiteit, die stevig wortelt in de humanistische traditie onwrikbaar. De omslag komt bij het stuk van Van Berkel. Die stelt de vraag waarom de universiteit juist in 1614 werd opgericht. Meestal wordt de oprichting als een soort vredesdividend gezien van het in 1609 gesloten Twaalfjarig Bestand. Maar als dat zo zou zijn, had men ook wel in 1609 of 1610 tot oprichting kunnen besluiten. Van Berkel plaatst de oprichting in de strijd tussen de arminianen en gomaristen, en dan vooral in de academische variant daarvan: de strijd om het socianisme, dat in 1611 door de aanstelling van de sociaan Vorstius als hoogleraar in Leiden een kwestie aan alle Nederlandse universiteiten was geworden. Hij stelt voor de uitdrukkelijke bepaling dat aan de Groningse universiteit geen anti-aristotelisme geduld zal worden in deze context te zien (Vergelijk Christoph Lüthy en Leen Spruit, 'The Doctrine, Life, and Roman Trial of the Frisian Philosopher Henricus de Veno (1574?-1613)', *Renaissance Quarterly* 56:4 (2003) 1112-1151). Tegenover het onrustige Franeker, dat als enige Nederlandse universiteit geen bepaling tegen het anti-aristotelisme had opgenomen en Leiden, waar Gomarus in 1611 was vertrokken, moest Groningen het bolwerk van de orthodoxie worden, zo betoogt Van Berkel, die meent dat Emmius bijna neurotisch werd als de juiste orthodoxe leer bedreigd werd. 'De humanistische inspiratie bij de oprichting van de Groningse universiteit lijkt hier ver te zoeken. Voor zover Ubbo Emmius en zijn kompanen nog humanisten waren, waren zij dat in een zuiver zakelijke, technische, instrumentele zin' (103).

Na deze ferme antithese volgt toch een begin van synthese. Krop onderzoekt de betekenis van de artes-faculteit voor de Groninger universiteit en wijst er op dat zowel katholieke als protestantse orthodoxen graag van de humanistische opvoedingsidealën gebruik maakten. Inderdaad geldt de *ratio studiorum* van de jezuiten wel als belangrijkste verspreidingsinstrument van deze idealen. Het Eeuwig Edict is het product

van een drievoudige strijd: voor het vaderland tegen Spanje, voor de reformatie en tegen het katholicisme en voor het humanisme en tegen de barbarij. Politiek, godsdienst en onderwijs waren onlosmakelijk met elkaar verbonden (114). Hij laat zien dat de faculteit die bij uitstek het symbool van het humanisme was, de artes-faculteit, in het Eeuwig Edict op één lijn met de ‘zogenaamde’ hogere faculteiten werd geplaatst omdat die van direct belang voor kerk en staat waren. Door de opkomst van de Latijnse school trad een soort de-akademisering op van de traditionele artes, waardoor de faculteit zich nu in de richting van de filosofie kon ontwikkelen. Maar het is nog niet zo eenvoudig de interdisciplinaire artes op dezelfde hoogte te krijgen als de disciplines. Ook al werd de scholastieke *quaestio* bij de disputatio's door het verdedigen van stellingen vervangen, in de praktijk, zo laat Krop zien, veranderde er niet zo heel veel. Bovendien was de vroegmoderne universiteit vooral een beroepsopleiding voor theologen en juristen. Het vagere beroepsperspectief van de artes hielp niet bij de emancipatie van de faculteit. Het humanisme stuitte ook in dit opzicht op de grenzen van wat mogelijk was.

De spanning tussen humanisme en orthodoxie treffen we ook aan bij de orthodoxe theoloog Ravensperger, die op ongelukkige wijze wilde ingrijpen in het kerndebat inzake het orthodoxe geloof – de satisfactieleer. God heeft in deze gedachtegang als hoogste rechter de plicht ons te straffen voor onze zonden. Door de dood van Jezus als boetedoening voor onze zonden heeft God evenwel satisfactie gekregen en kan hij afzien van zijn straffende taak. Of is God zo vergevingsgezind dat hij ons ook wel zonder Jezus' offer had gered? De socianisten en de arminianen verdedigden het tweede, de orthodoxen het eerste. Hugo de Groot had om zijn rechtzinnigheid te bewijzen geprobeerd het socianisme op dit punt te bestrijden maar zo ongelukkig dat hij zichzelf als sociaan ontmaskerde. Ravensperger wilde in gematigde taal De Groot bestrijden, maar deed dat op zijn beurt zo onhandig dat Vossius hem als onwetende aan de kaak kon stellen en de Groningse curatoren hem verboden de discussie voort te zetten. Ravensperger miste de humanistische taalvaardigheid om het tegen de grote humanisten op te nemen. In 1622 liet hij studenten via hun disputatio's toch een weerwoord geven waarin hij de aard van het geschil wel degelijk goed duidelijk maakt. De tegenstelling tussen orthodoxen en rekkelijken is in laatste instantie onoverbrugbaar omdat de orthodoxen geloven dat de voor de mens verborgen activiteiten van God de doorslag geven over hun heil, en de Erasmiaanse rekkelijken dat mensen wel degelijk in staat zijn het moreel goede te doen om op die manier hun religieuze opdracht te vervullen. Dat brengt Van Ruler bij de boeiende vraag of Emmius en Ravensperger zelf geen spanning tussen hun humanisme en orthodoxie voelden.

Zo toont de bundel duidelijk hoe beide tradities, humanisme en orthodoxie, in 1614 een rol hebben gespeeld. Het is de verdienste van de bundel dat de consequenties van deze tegenstelling op allerlei terreinen zichtbaar gemaakt worden. Gerda Huisman laat bijvoorbeeld nog zien dat de Groningse universiteit als enige in Nederland in 1619 niet over de werken van Erasmus beschikte. Jammer is dan wel dat dit spanningsveld in de bundel niet nadrukkelijk wordt gethematiseerd. De inleiding besteedt er niet of

nauwelijks aandacht aan. Een conclusie die de pertinente vragen van Van Ruler en Van Berkel uitwerkt ontbreekt waardoor we na lezing wel het belang en de diepte van deze spanning aan de Groningse universiteit begrijpen, maar zonder dat het tot een werkelijke synthese komt. In zijn recente monumentale eerste deel van de geschiedenis van de Groningse universiteit snijdt Van Berkel dit thema wederom aan (*Deel I. De oude universiteit 1614-1876*, 88-89) en geeft daar een eerste antwoord. Hij ziet de oplossing in de bovengenoemde *scientia et pietas*. Hij heeft daar zeker gelijk in, maar het lijkt als antwoord nog niet genoeg. Dit idee gaat immers via Sturm direct terug op Agricola, en is daarmee een bij uitstek levensbeschouwelijk humanistisch idee. Wellicht levert het wat op deze kwestie in het bredere perspectief van de zeventiende eeuw te plaatsen waarbij scepticisme ingeruild werd voor het zoeken naar enkele eenvoudige grondwaarheden dat ook bij zo verschillende figuren als Hugo de Groot, Hobbes en Descartes is waar te nemen.

Pieter Caljé, Universiteit Maastricht

Roeland Muskens, ***Aan de goede kant: biografie van de Nederlandse anti-apartheidsbeweging 1960-1990*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2013; Soesterberg: Aspekt, 2014, 683 pp., ISBN 978 94 6153 474 3).

Na 1990 is al veel teruggeblikt op de Nederlandse opstelling tegenover de apartheid in Zuid-Afrika. Als ik me beperk tot dissertaties, dan vallen te noemen *Overtuiging en Geweld* (Buijs, 1995), *The Influence of Domestic NGO's on Human Rights Policy* (Van den Berg, 2001) en *Van Sharpeville tot Soweto* (ondergetekende, 1999). De politicoloog Roeland Muskens heeft daar nu een dikke pil aan toegevoegd.

Apartheid dateert officieel van 1948. De invoering ervan leidde toen al tot negatieve reacties in Nederland, maar die verdwenen in de jaren vijftig naar de achtergrond. Sterker nog: in die jaren werd volop vriendschap met de blanke minderheid betuigd, onder meer in de vorm van allerlei wederzijdse bezoeken op regeringsniveau. De zorgwekkende ontwikkelingen in Zuid-Afrika in 1960 gaven aanleiding tot commotie in Nederland, in de Haagse politiek en daar buiten. Zij schiepen een klimaat voor de ontwikkeling van het Comité Zuid-Afrika (CZA). Vanaf 1970 ontstond een reeks nieuwe anti-apartheidsgroepen. De belangrijkste waren de Anti-Apartheidsbeweging Nederland (AABN), die de plaats innam van het veel gematigder CZA; de Boycot Outspan Aktie (BOA), die startte met de organisatie van een consumentenboycot van Zuid-Afrikaanse sinaasappelen; Werkgroep Kairos, waarin christenen tegen apartheid actief waren; en na de onafhankelijkheid van Angola in 1976: het Komitee Zuidelijk Afrika (KZA). Deze nieuwe groepen stonden economische sancties tegen apartheid voor, zij het in uiteenlopende vormen. Alle waren, of werden gaandeweg, solidair met het ANC. Wat niet wilde zeggen dat er onderling – en soms ook intern – meningsverschillen bestonden over ideologie en werkwijze. In de kroniek van Muskens komt dit alles uitgebreid aan bod. De verschillende actiegroepen zetten politiek en bedrijfsleven volop onder druk. Uiteraard is er in dit boek veel aandacht voor het streven naar een olie-embargo tegen Zuid-Afrika en de acties tegen Shell. Ook op de radicale acties van de ‘autonomen’ tegen apartheid in de jaren tachtig wordt gedetailleerd ingezoomd.

Veel was al bekend, maar toch loopt de lezer met de kennis van nu soms in het boek tegen opvallende zaken aan. Laten we bijvoorbeeld niet vergeten dat de iconen Steve Biko en Nelson Mandela zeer lang onbekende figuren waren in Nederland. Biko's dood in 1977 gaf alleen aanleiding tot wat acties op lokaal niveau. Zoals in Amsterdam,

waar het Pretoriusplein werd omgedoopt tot het Steve Bikoplein. Muskens: 'Maar de gevestigde anti-apartheidsorganisaties wilden vooral voorkomen dat er rondom Biko een persoonlijkheidscultus zou ontstaan, die af zou doen aan de centrale plaats die het ANC in de anti-apartheidsstrijd moest innemen' (216). Biko werd in Nederland later vooral bekend door films en popsongs. Ook de naam van Nelson Mandela viel betrekkelijk weinig, zelfs niet in uitingen van de anti-apartheidsgroepen. Pas in de loop van de jaren tachtig bereikte Mandela een sterrenstatus, naar aanleiding van een grote pophit en later een groot stadionconcert in Londen.

De activisten streden voor een goede zaak, al konden sommigen het gevoel van realiteitszin weleens uit het oog verliezen. Neem bijvoorbeeld Esau de Plessis, de grote man achter BOA, die meende dat 'de Nederlandse samenleving net zo racistisch was als de Zuid-Afrikaanse, en dat Nederland de apartheid juist steunde en verder ontwikkelde' (123). Of de actievoerders die een ravage aanrichtten in het historisch pand van het Suid-Afrikaanse Instituut in Amsterdam. De bibliotheek zou 'een actief onderdeel van het propaganda-apparaat' zijn. 'Ik heb met pijn in het hart prachtige boeken in het water geslingerd. *De Winkler Prins* ook, die stond er toevallig' (553). Of wat te denken van een groep radicale actievoerders in de jaren tachtig die de gevestigde comité's te gematigd vonden: 'praktisch gesproken funktioneren AABN en KZA als remblokken op anti-racistische acties' (572).

Muskens schrijft in een toegankelijke, journalistieke stijl. De leesbaarheid wordt alleen wat aangetast door de enorme hoeveelheid empirisch materiaal die over de lezer wordt uitgestort. Enerzijds valt dit wel te begrijpen: er is een overvloed aan bronnen en er valt ook veel interessants te melden over dit onderwerp in deze periode. Maar anderzijds is het de vraag of hij alle lezers op deze manier wel voldoende meekrijgt in zijn betoog. De vele dubbelingen als gevolg van de thematische aanpak helpen ook niet echt. Al moet worden toegegeven dat een chronologische opzet ook nadelen zou hebben gehad.

Dit boek is een bewerking van een proefschrift, waar Muskens in 2013 op promoveerde. In de inleiding geeft hij nauwgezet aan waar zijn studie wel en niet over gaat. Maar opvallend is dat er een centrale vraagstelling ontbreekt. Dit betekent echter niet dat de auteur geen conclusies trekt. Niet geheel verrassend noemt hij de Tweede Wereldoorlog als belangrijkste verklaring voor de Nederlandse actiebereidheid. Dit kon zich in verschillende vormen uiten, maar volgens Muskens vooral in deze variant: 'De kwestie van de apartheid werd een hedendaagse herkansing voor het knagende gevoel dat minder Nederlanders dan we dachten zich verzet hadden tegen de nazi's' (642).

Muskens beschouwt de anti-apartheidsbeweging terecht als spraakmakend. Haar grootste succes, aldus Muskens, was dat een groot deel van de Nederlanders verontwaardigd was over wat er in Zuid-Afrika gebeurde en bereid werd tot concrete acties over te gaan. Wat betreft die actiebereidheid liep Nederland wereldwijd voorop, stelt Muskens, maar wat betreft concrete overheidsmaatregelen was het een achterblijver. Inzake dat laatste maakt Muskens nog wel terecht een voorbehoud. Immers, stelt hij, een uitgebreide en nauwkeurige vergelijking van het Nederlandse beleid

met maatregelen van andere landen ontbreekt. En inderdaad, bij veel maatregelen zal er altijd wel één land zijn geweest dat eerder was dan Nederland of verder ging. Maar wat is nu het totale, gewogen beeld?

Volgens de auteur hebben de wereldwijde maatregelen de apartheidspolitiek soms wel degelijk getroffen en gezorgd voor het verdwijnen ervan. Ook daar lijkt het laatste woord nog niet over gezegd. Er vallen ook andere factoren te noemen die ervoor hebben gezorgd dat apartheid verdween. Andere auteurs hebben gewezen op het einde van de Koude Oorlog, het zwarte verzet in Zuid-Afrika zelf of de interne dynamiek binnen het blanke politieke establishment.

Er valt dus nog veel onderzoek te doen naar dit onderwerp, met name naar de internationale en vergelijkende aspecten. Bedenk bijvoorbeeld dat ook in de Noord-Europese landen volop anti-apartheidsgroepen actief waren. De vuistdikke boekwerken over hun rol in de National Liberation in Southern Africa komen in de lijst van door Muskens geraadpleegde literatuur niet voor. Hoe zat het bijvoorbeeld in die landen met de door Muskens aangedragen verklaringen als schuldgevoelens over de Tweede Wereldoorlog en dekolonisatie? En hoe verliep bijvoorbeeld de internationale samenwerking tussen de anti-apartheidsgroepen?

Interessant onderzoeksonderwerp lijkt me ook nog de rol van grote bedrijven. Muskens laat op boeiende wijze zien dat ze het maar moeilijk hadden met al die anti-apartheidsacties. Maar er ontbreekt nog altijd veel informatie van binnenuit. Bedrijfsarchieven zouden daar in de toekomst meer helderheid over kunnen verschaffen.

Stefan de Boer, Utrecht

Peter Nissen en Hein van der Bruggen, **Roermond. Biografie van een stad en haar bewoners** (Maaslandse Monografieën 12; Hilversum: Verloren, 2014, 659 pp., ISBN 978 90 8704 192 2).

Onder menige Roermondse kerstboom zal in december 2014 een pakje hebben gelegen, waaruit de gelukkige een omvangrijk, donkerblauw gekleurd boek heeft gehaald: de eerder in het jaar verschenen stadsgeschiedenis van die plaats. Dergelijke overzichtswerken zijn populair. Ze verschijnen vaak op salontafelformaat en vinden dan gretig aftrek in de lokale boekhandel. Heel wat Nederlandse steden en dorpen zijn de afgelopen decennia Roermond voorgegaan.

Pim Kooij en ondergetekende hebben respectievelijk in 2002 en 2007 overzichtsrecensies voor de *BMGN* geschreven waarin een aantal stadsgeschiedenissen onderling is vergeleken. Kooij bepleitte een format voor de Nederlandse stadsgeschiedenis, maar in mijn overzichtsartikel en ook in latere recensies van afzonderlijke stadsgeschiedenissen heb ik geconstateerd dat dit streven niet gehaald is. De reden daarvoor is dat boeken over de geschiedenis van een gemeente primair voor de lokale markt bedoeld zijn en pas in tweede instantie voor vakgenoten die de studie voor vergelijkend onderzoek kunnen gebruiken. Dat is ook met deze geschiedenis van Roermond het geval. De burgemeester heeft een woord vooraf geschreven, het boek is verschenen onder auspiciën van de Stichting Rura te Roermond en maakt deel uit van de reeks Maaslandse Monografieën. Overigens wordt dit boek in de verantwoording nadrukkelijk geplaatst in de discussie over de moderne stadsgeschiedenis, met vermelding van de beide overzichtsrecensies (578-583).

In mijn overzichtsrecensie uit 2007 heb ik een spectrum waargenomen op het gebied van auteurschap en opdeling in specialismen. Daarbij heb ik de meerdelige geschiedenis van Den Haag geplaatst aan het ene uiterste (met aparte auteurs voor voordrachtskunst, romanliteratuur en journalistiek in de negentiende en twintigste eeuw) en de door één auteur geschreven geschiedenis van Zwolle aan de andere zijde van het spectrum. Deze geschiedenis van Roermond is een voorbeeld van het Zwolse model. Daar is blijkens de verantwoording heel bewust voor gekozen. Het boek is geschreven door de Nijmeegse hoogleraar Kerkgeschiedenis (inmiddels Spiritualiteitsstudies) Peter Nissen, daarin bijgestaan door de Roermondse advocaat Hein van der Bruggen. Laatstgenoemde is actief op het gebied van de lokale geschiedenis, als bestuurder en als auteur. Het

voordeel van een door één auteur geschreven boek is dat het de eenheid en de leesbaarheid zeer ten goede komt. Tegenover een sterk versnipperd werk als de net genoemde Haagse stadsgeschiedenis staat hier een boek dat het verleden van Roermond van de vroegste tijden tot heden behandelt. Het is, zoals de ondertitel zegt, een biografie van een stad en haar bewoners. De auteur plaatst zijn werk in de 'urban biography' en noemt Antwerpen, Mumbai en Chicago als zijn voorbeelden (579). Het behandelen van de Roermondse geschiedenis gaat echt door tot het heden, tot 2014. Met alle recente publiciteit over de perikelen in de Roermondse politiek ga je meteen kijken of de affaire-Van Rey aan de orde komt, en ja hoor, die wordt uitgebreid behandeld (555-556). Het voortreffelijke register is zeer behulpzaam bij het zoeken naar dergelijke concrete onderwerpen. Wat voor inwoners van de stad bijzonder prettig moet zijn, is het vanuit een betoog over een verder verleden verwijzen naar gebouwen of instellingen die nog bestaan of die tot niet zo lang geleden nog bestonden. Bij het behandelen van de heksenvervolgning aan het begin van de zeventiende eeuw wordt een in 2014 opgevoerde musical, *Heksenwaan*, genoemd (209).

Het schrijven van een boek over een periode van vele eeuwen door een of twee auteurs heeft echter ook nadelen. De theologische achtergrond van Nissen heeft geleid tot een wel zeer uitgebreide aandacht voor kerkelijke aangelegenheden. Zo komen in de revolutieperiode 1790-1815 de lotgevallen van priesters en kloosterlingen en het einde van het bisdom veel uitgebreider aan de orde dan bijvoorbeeld de sociaal-economische ontwikkelingen. Aan de gevolgen van de invoering van het Continentaal Stelsel voor de lokale economie wordt geen woord besteed. De handelsboycot tegen Groot-Brittannië wordt in het boek slechts eenmaal genoemd, als reden voor Napoleons aanval op Rusland (320). Weinig gebalanceerd is ook de periodisering. Hoewel Nissen zelf constateert dat de bloeiperiode van Roermond in de late middeleeuwen ligt en rond 1550 voorbij is, krijgt deze glorieperiode eigenlijk weinig aandacht. De constatering staat op pagina 148 en dan hebben we nog meer dan 400 bladzijden tekst te gaan. Het hele boek telt, inclusief bijlagen, 659 pagina's. Een volgend probleem van een beperkt aantal auteurs is het risico op feitelijke onjuistheden en misinterpretaties van bronnen, wat bij deelspecialisten minder snel zal voorkomen. Zo wordt bij de behandeling van de Spaanse Successieoorlog gemeld dat Karel van Oostenrijk zijn vader Leopold I in 1711 als keizer (Karel VI) opvolgde, terwijl daar in werkelijkheid nog Jozef I (1705-1711) tussen zat (225). Tijdens de Zevenjarige Oorlog stond Rusland niet aan de kant van Pruisen (250), maar streed juist tegen dat land. Ook bij de constatering dat het aantal immigranten in de achttiende eeuw afnam op grond van de teruglopende inschrijvingen in het burgerboek kan men twijfels hebben. Toenemende niet-inschrijving in burgerboeken bij vestiging of versoepeling van de eisen voor het burgerrecht, zoals elders is geconstateerd, maken het bepalen van trends op basis van een burgerboek riskant. Het door Nissen gemelde verschijnsel dat steeds minder vaak het beroep wordt vermeld in het burgerboek had een waarschuwing moeten zijn voor de bruikbaarheid van deze bron (221).

Deze kritische opmerkingen nemen niet weg dat het hier om een voortreffelijk boek gaat. Het is goed geschreven, met oog voor detail. Het is zoals gezegd echt een biografie van de stad en haar bewoners. Roermondenaars uit diverse eeuwen komen tot leven. Niet alleen bekende zonen van de stad, zoals Pierre Cuypers, Charles Ruys de Beerenbroeck, Louis Beel of Jo Cals, komen uitgebreid aan bod, maar ook talloze ondernemers, schoolmeesters, wethouders, bisschoppen, paters en nonnen. Sterk is ook dat de stad in een geografische context wordt geplaatst, regionaal, nationaal en zelfs internationaal. Daarbij heeft Nissen soms verrassende opmerkingen, zoals dat bij Roermond de eerste operationele actie in 1568 heeft plaatsgevonden: 'de Tachtigjarige Oorlog begon in Roermond' (169). Bij de Eerste Wereldoorlog wordt gewezen op het feit dat volgens het oorspronkelijke Plan-Schlieffen de cruciale Duitse rechtervleugel langs Roermond zou gaan (491). Het plaatsen van de bevolkingsontwikkeling van Roermond in de negentiende eeuw wordt afgezet tegen de demografische ontwikkelingen van andere Limburgse steden en Nederland als geheel en geplaatst in de mondiale trend (381-382). Dergelijke vergelijkingen maken deze stadsgeschiedenis een nuttig naslagwerk voor historici en zorgen ervoor dat lokale lezers hun stad in een breder verband zien. Daarmee worden beide doelgroepen uitstekend bediend.

Het op de kaart zetten van Roermond in een breder verband gebeurt ook letterlijk, met voortreffelijk kaartmateriaal. Daarbij gaat het zowel om historische kaarten als om kaarten die voor dit boek gemaakt zijn. Zo krijgt de lezer een helder beeld van het krimpende achterland van de stad: Gelre, Spaans Opper Gelre, Oostenrijks Opper Gelre. De kaarten vormen slechts een deel van het uitgebreide en veelzijdige illustratiemateriaal. Het boek is prachtig uitgevoerd en daarmee past het uitstekend in het beeld van de stadsgeschiedenissen van de laatste decennia. Tot het format van de stadsgeschiedenis behoort in ieder geval het uitbrengen van een fraai salontafelboek.

Renger E. de Bruin, Centraal Museum Utrecht

Herman van Rens, **Vervolgd in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2013, Maaslandse Monografieën 76; Hilversum: Verloren, 2013, 447 pp., ISBN 978 90 8704 353 7).

In 1987 vroeg J.C.H. Blom zich af hoe het te verklaren is dat in Nederland in vergelijking met andere West-Europese landen zo'n hoog percentage Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog is weggevoerd. Blom kwam destijds met voorzichtige conclusies en sindsdien heeft deze vraag historici gestimuleerd tot verder onderzoek. Ook afgelopen jaren heeft deze vraag nieuwe boeken voortgebracht. In 2011 verscheen het lijvige internationaal vergelijkende onderzoek van Ron Zeller en Pim Griffioen naar de overeenkomsten, oorzaken en verschillen in de Jodenvervolging in Nederland, België en Frankrijk. In 2013 verscheen vervolgens de handelseditie van het proefschrift van Herman van Rens naar de vervolging van Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog. Met dit boek draagt Van Rens bij tot de beantwoording van de vraag hoe de verschillen in de vervolging van de Joden te verklaren zijn. Dit doet hij door specifiek in te zoomen op een regio, in plaats van meerdere landen met elkaar te vergelijken.

Lange tijd was het lokale onderzoek naar de Jodenvervolging gericht op Amsterdam. De grote drie, Jacques Presser, Abel Herzberg en Loe de Jong keken vooral naar de hoofdstad. Daar waren in Nederland immers de meeste Joden vervolgd tijdens de Duitse bezetting. Ook in het latere werk van de Britse historicus Bob Moore, *Victims and Survivors* ging de aandacht vooral uit naar Amsterdam. Van Rens bouwt met zijn studie naar de regionale overlevingskans van Joden voort op eerder onderzoek van Marnix Croes en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'* uit 1999. Uit dit onderzoek bleek onder andere dat Joden meer overlevingskansen hadden in rooms-katholieke gemeenten dan in gereformeerde gemeenschappen. Van Rens duikt met zijn onderzoek dieper in op deze materie: hadden de Joden in het overwegend katholieke Limburg inderdaad meer kans om te overleven? En zo ja, hoe is dat te verklaren?

Het boek is chronologisch opgebouwd. Voor de bezetting kende Limburg een goed geïntegreerde Joodse gemeenschap van ongeveer 800 mensen. Dat was niet heel anders dan in de rest van Nederland. Limburg werd in de jaren dertig vervolgens geconfronteerd met de komst van grote groepen Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Hun komst zorgde echter niet voor problemen of (meer) antisemitisme. Zij werden opgevangen door Joodse hulpcomités en de Limburgse samenleving. Vanaf de Duitse

inval in mei 1940 tot aan de deportaties in 1942 werden de Joden in Limburg net als elders in Nederland gestigmatiseerd, geïsoleerd en beroofd. De manier waarop de *Ausenstelle* vanuit Maastricht vervolgens de deportaties organiseerde, week wel af van het algemene beeld. De Joden in Limburg kregen meestal van te voren het bevel zich te melden voor werkkampen. Dit voorzag in tijd om te reageren op het bevel. De Joden in Limburg hadden daardoor, anders dan de Joden in bijvoorbeeld Amsterdam waar onaangekondigde razzia's werden gehouden, tijd om onder te duiken. Ongeveer de helft, 400 in aantal, deed dat ook effectief.

Net als Bart van der Boom in *Wij weten niets van hun lot* beargumenteert, blijkt ook uit de bronnen van Van Rens dat zowel Joden als niet-Joden relatief onwetend waren over de massamoord na aankomst in het Oosten. Maar Van Rens laat zien dat de keuzes van Joden en niet-Joden niet slechts werden beïnvloed door wat men 'wist'. De mogelijkheden die er wel of niet waren om onder te duiken of te ontsnappen naar bijvoorbeeld België, waren misschien wel van groter belang. Uit zijn onderzoek naar de Limburgse casus blijkt immers dat wanneer Joden de kans kregen om onder te duiken, ze hier op grote schaal gebruik van maakten. Dat weerspreekt de breed gedragen veronderstelling dat Joden zich als schapen naar de slachtbank zouden hebben laten leiden.

Binnen de provincie bestonden echter wel verschillen in de mate van onderduiken. Volgens Van Rens was de hulp van de Limburgers bij het wel of niet onderduiken van essentieel belang. Naast de 400 Limburgse Joden konden ook 2000 Joden uit andere delen van Nederland onderduiken in Limburg. In totaal zouden er 2100 van alle onderduikers de bevrijding meemaken. Hij komt tot de conclusie dat het aantal onderduikers in Limburg per duizend inwoners groter was dan in heel Nederland. Het aantal onderduikers dat gearresteerd werd was kleiner dan gemiddeld in Nederland. Om dit relatieve succes te verklaren, wijst de auteur op een 'society of enablement': een groep mensen ontwikkelt een collectieve norm tegenover een groep vervolgd: negeren of helpen. Het zijn dan vaak de kleinere gemeenschappen die hulp bieden, waarbij de houding van 'morele leiders' van doorslaggevend belang is. In het geval van Limburg ging het om een kleine gesloten gemeenschap van protestanten die hulp bood, zoals in Heerlen. Joden hadden in het overwegend katholieke Limburg dus inderdaad meer kans om te overleven, maar dat was niet te danken aan het katholicisme.

Voor zijn uitvoerige onderzoek heeft Van Rens, samen met zijn echtgenote Annelies van Rens-Wilms, veel lokale en regionale archieven geraadpleegd. Hierdoor heeft hij vrijwel alle Limburgse slachtoffers in kaart kunnen brengen. Het gebruik van de primaire bronnen laat deze geschiedenis vervolgens op een indringende manier tot de lezer komen. De vele persoonlijke drama's maken in de vorm van brieven en dagboekfragmenten indruk en laten niet snel meer los. In zijn inleiding stelt Van Rens zelf de vraag of een regionale studie iets kan toevoegen aan alles wat door de grote historici over de Holocaust is geschreven. In dit geval moet daar zonder twijfel bevestigend op geantwoord worden.

Helen Grevers, Universiteit Gent

W.H. Weenink, ***Vrouw achter de troon. Marie Anne Tellegen 1893-1976*** (Amsterdam: Boom, 2014, 460 pp., ISBN 978 90 8953 361 6).

Tot nog toe kennen we Marie Anne Tellegen voornamelijk van een foto: de in het zwart geklede vrouw die achter koningin Juliana staat terwijl zij het Statuut voor het Koninkrijk ondertekent. Deze ambtenaar is nu uit de schaduw getreden dankzij een biografie van de hand van W.H. Weenink. Zijn boek is gebaseerd op rijk bronnenmateriaal uit onder meer het Koninklijk Huis Archief. De auteur, die eerder promoveerde op een biografie over de politicus Beyen, wil uiteenzetten wie deze ‘ongekroonde koningin’, de op het oog ‘ongenaakbare mejuffrouw Tellegen’ was. Hoe bracht deze ‘rebelse’ vrouw het tot prominent lid van de gevestigde orde? Hoe handelde ze in die functie? En hoe zag ze als vrouw haar positie in de samenleving? Al deze vragen komen aan bod in het overwegend chronologisch vertelde levensverhaal.

Marie Anne Tellegen (1893-1976) kwam uit een gegoed milieu. Haar vader eindigde zijn loopbaan als burgemeester van Amsterdam. De vader van Tellegens helaas wat onderbelicht gebleven moeder bracht het tot minister van Binnenlandse Zaken. Na haar studie rechten begon Tellegen een ambtelijke carrière bij de gemeente Utrecht totdat de oorlog haar leven op zijn kop zette. Ze nam ontslag en raakte intensief betrokken bij het verzet. In 1945 zorgde dit mede voor een benoeming tot directeur van het Kabinet van de Koningin (1945-1959). Dat was opmerkelijk want haar voorgangers waren adellijke heren. Tellegen groeide uit tot een formidabele directeur en een invloedrijke schakel tussen ministers en Kroon. Ze had intensief contact met alle hoofdspelers in het politieke spel. Het prestigieuze Amerikaanse tijdschrift *Vogue* noemde haar in 1948 een van de zes personen die ertoe deden bij de wederopbouw van Nederland. Maar ze leefde niet alleen voor haar werk. Ze had een langdurige gepassioneerde verhouding met de 28 jaar oudere schrijver Frans Coenen. Vriendschappen met politici als Wim Beyen en Louis Beel en met kunstenaars zoals de auteur Carry van Bruggen waren belangrijk. Daarenboven zette Tellegen zich in voor de verbetering van de positie van vrouwen.

Het bijzondere van de voorliggende biografie is dat hier een topambtenaar centraal staat. Levensverhalen van deze functionarissen zijn dun gezaaid. Tellegen was bovendien een uitzonderlijke ambtenaar in een bijzondere positie, tussen regering en koninklijke familie in. En dat in een tijdvak waarin de koninklijke familie en de landelijke politiek onder hoogspanning stonden vanwege de affaire Hofmans. In deze situaties

deed de persoonlijkheid van Tellegen ertoe, hetgeen de biografische aanpak goed zichtbaar maakt.

We krijgen via deze ambtenaar een mooie kijk achter de schermen van de formele politieke besluitvorming – en hiermee sluit deze biografie goed aan bij nieuwe benaderingen binnen de politieke geschiedenis. Weenink leert ons meer over informele macht, de betekenis van persoonlijkheid en de rol van vriendschappen in de politiek. Het is lastig precies te bepalen hoe ver de invloed van deze ambtenaar reikte, maar de biografie geeft wel diverse concrete en overtuigende voorbeelden. Zo drukte Tellegen haar stempel op de formatievorming. In 1948 resulteerde dat in het door haar gewenste premierschap van Drees. Weenink onderschrijft de uitspraak van Beels in de biografie van Lambert Giebels dat Marie Anne Tellegen soms de extraneus van de kabinetten-Drees leek (295). Een ander voorbeeld is haar inzet voor haar vriend Beyen. Toen hij in ongenade raakte, maakte ze zich met succes sterk voor een nieuwe positie voor hem. Daarnaast slaagde ze er in vrouwen als Hilda Verwey-Jonker, Gezina van der Molen en Marga Klompé voor te dragen voor diverse politieke functies, van regeringsvertegenwoordigers naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties tot Kroonlid voor de SER. Dit was opmerkelijk in een periode waarin het gangbaar was posities evenredig per zuil te vergeven aan mannelijke kandidaten.

Dat Tellegen aandacht had voor haar seksegenoten blijkt ook uit belangrijke nevenactiviteiten zoals haar studie van Belle van Zuylen en haar rol als oprichter en voorzitter van het Nederlandsche Vrouwen Comité (1945-1956). De activiteiten van dit Comité laten zien dat vrouwen in naoorlogs Nederland in georganiseerd verband bezig waren hun (juridische) positie te verbeteren. Dit deden ze over de zuilen heen, met succes, waarmee ze een voorbeeld van politieke vernieuwing waren. Zo reikt de auteur bouwstenen aan voor een nieuwe benadering van de geschiedschrijving van de vrouwenbeweging, een die continuïteit tussen de zogenaamde eerste en tweede feministische golf laat zien.

Tellegen kreeg waardering, maar ook kritiek. Bij haar tijdgenoten riep ze vragen op over haar sekse: waren haar gedrag en uiterlijk voorkomen mannelijk, vrouwelijk dan wel een combinatie van beide? Politici en ambtenaren wisten er niet altijd raad mee. Minister-president Jan de Quay: 'Vreemd gezicht heeft ze: soms vind ik haar wat te mannelijk, soms haast duivels, soms denk ik: ze is toch heel goed. [...] ze is toch een schepsel Gods; wellicht veel beter als wijzelf. Moeilijk, zo'n eenzame intelligente vrouw' (235). Reflecties op dit soort uitspraken, en de betekenis van feminisme voor Tellegen, hadden wel kritischer en diepgaander mogen zijn.

De beschrijvende aanpak van deze studie zorgt ervoor dat we te weten komen hoe het Tellegen lukte haar uitzonderlijke positie te verwerven. Zo was de steun van de vorstin onontbeerlijk. Ook haar relatieve onzichtbaarheid moet in het voordeel van de vrouw achter de troon zijn geweest: bij grotere publieke zichtbaarheid zou ze waarschijnlijk meer weerstand hebben opgeroepen. Hierdoor is ze lang een grote onbekende gebleven. Ter illustratie: parlementair historicus Maas noemt Tellegen in zijn

ruim 4000 pagina's tellende overzichtswerk over het Kabinet Beel (1946-1948) slechts één keer. Hierdoor werd het idee gevoed dat vrouwen geen politieke rol van betekenis speelden in naoorlogs Nederland. Deze beeldvorming kan mede dankzij dit levensverhaal op de helling.

Margit van der Steen, Huygens ING en Centrum voor Parlementaire Geschiedenis /
Radboud Universiteit Nijmegen